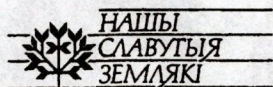

Валер Ярмоленка

ЗА НЕБАСХІЛАМ СПЯКОТНАГА ТУРАНА

Серыя акадэмічная. Заснаваная ў 1988 годзе

A. Tynnebaek

Валер Ярмоленка

ЗА НЕБАСХІЛАМ СПЯКОТНАГА ТУРАНА

Мікалай Пржавальскі

МІНСК ©
«ТЭХНАЛОГІЯ»
2012

УДК 910.4(476)(092) + 929Пржавальскі
ББК 26.8г
Я75

Галоўны рэдактар серыі
Зьміцер Санько

Навуковы рэдактар
акадэмік *Радзім Гарэцкі*

Рэцэнзенты:
д-р гіст. навук *Анатоль Грыцкевіч*
д-р геагр. навук *Віктар Кісялёў*
д-р біял. навук *Яраслаў Кулікоў*

*На франтыспісе — партрэт Мікалая Пржавальскага.
Здымак 1885 года*

Ярмоленка, В.

Я 75 За небасхілам спякотнага Турана : Мікалай
Пржавальскі / Валер Ярмоленка. — Мінск : Тэхна-
логія, 2012. — 69 с., [8] арк. іл.; партр. — (Нашы сла-
вутыя землякі).

ISBN 978-985-458-229-0.

У кнізе апавядаецца пра жыццё і справы славутага
падарожніка Мікалая Пржавальскага (1839—1888) — пер-
шага даследніка Цэнтральнай Азіі. Ягонае імя залатымі
літарамі ўпісанае ў гісторыю вялікіх геаграфічных ад-
крыццяў побач з імёнамі Марка Пола і Хрыстафора Ка-
лумба, Фэрнана Магелана і Вітуса Берынга.

Для шырокага кола чытачоў.

УДК 910.4(476) (092) + 929Пржавальскі
ББК 26.8г

ISBN 978-985-458-229-0

© Ярмоленка В., 2012
© Афармленне.
НБК "Тэхналогія", 2012

ПРАДМОВА

Беларуская зямля дала сусветнай навуцы нямала таленавітых людзей. Сярод іх — першы даследнік Цэнтральнай Азіі Мікалай Пржавальскі. Яго падарожжы — гэта цэлая эпоха ў развіцці сусветнай геаграфічнай навукі. Праца, зробленая Пржавальскім, паводле меркавання ягоных сучаснікаў, параўнальная з плёнам намаганняў цэлай акадэміі навук. Нездарма А. П. Чэхаў мудра адзначыў: “Адзін Пржавальскі варты дзясяткаў навучальных устаноў і сотняў добрых кніг. Ідэйнасць, высакароднае імкненне да славы, фанатычная вера ў навуку робяць яго ў вачах народа героем, які ўвасабляе найвышэйшую маральную сілу”*.

Па-рознаму складваўся лёс вядомых беларусаў-падарожнікаў. Іван Чэрскі, напрыклад, яшчэ пры жыцці здабыў сабе сусветную славу, але яна так і не кранула яго — прайшла міма, нібы лёгкі воблак над сібірскаю тайгой. І пражыў ён мала, нават менш за Пржавальскага. Але сучасны горад Чэрскі (былы Верхнекалымск), спадзяёмся, будзе заўсёды насіць яго імя. Зусім нядаўна знакамітаму даследніку пастаўлены тут наўзамен былога новы, больш велічны помнік... Да Пржавальскага гучная слава прыйшла таксама пры жыцці. Што праўда, не ў ягоным характары было купацца ў яе промнях. А вось помнік нашаму вялікаму суайчынніку, пастаўлены на ягонай магіле на беразе Ісык-Куля, сёння разбураны (на пачатку 60-х гадоў, пад час навучання ў Пецярбургскім горным інстытуце, аўтар яшчэ бачыў яго ва ўсёй велічы). І тамтэйшы горад Пржавальск пераймянаваўся ў Каракол... І хоць бязлітасны час шмат што сцірае на гэтай зямлі, Пржавальскі, як і Чэрскі, “не памёр увесь”, ён і сёння побач з намі... Вось пра што думаў і разважаў аўтар на забытых Богам і зруйнаваных людзьмі фамільных могілках Пржавальскіх побач з цывілізаваным Віцебскам.

*Чехов А.П. Собр. соч. В 12 т. М.: Худож. лит., 1960–1964. Т. 10. С. 409.

Пра жыццё і дзейнасць Пржавальскага пісаў шмат хто. Перадусім трэба адзначыць грунтоўныя працы Н. Дубровіна і А. Зяленіна*. Вельмі змястоўныя таксама біяграфічныя нарысы Л. Весіна (1889), А. Энгельгарта (1891), П. Сямёнава-Цян-Шанскага (1896) і П. Казлова (1929). У паваенным часе пра нашага героя пісалі Л. Берг (1946), Э. Мурзаеў (1946), М. Каратаеў (1948), С. Хмяльніцкі (1950), Б. Юсаў (1985) ды іншыя. Імя яго шануюць і на роднай Смаленшчыне: два выданні (1974, 1989) вытрымала папулярная кніга пра славутага земляка, аўтарам якой з'яўляецца мясцовы пісьменнік В. Гаўрыленкаў.

Больш дэтальна з апісаннем экспедыцый Пржавальскага дапытлівы чытач можа азнаёміцца ў ягоных кнігах, перавыдадзеных у 30–40-х гадах: “Путешествие в Уссурийском крае” (1937), “Монголия и страна тангутов” (1946), “От Кульджи за Тянь-Шань и на Лобнор” (1947), “Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки” (1948), “От Кяхты на истоки Желтой реки” (1948).

Увага да асобы Мікалая Пржавальскага і ягоных адкрыццяў ёсць і за мяжою. Напрыклад, у Англіі ў сярэдзіне 70-х гадоў мінулага стагоддзя апублікаваны падрабязны жыццёпіс вучонага-падарожніка**, у Японіі ў 1984 годзе выйшаў прыгожа аформлены двухтамовік “Падарожжы Пржавальскага”. Не слабее цікавасць да нашага суайчынніка і ў XXI стагоддзі — у навуковых часопісах і газетах з'яўляюцца асобныя артыкулы, а нядаўна выйшла салідная кніга польскага аўтара***.

Названыя публікацыі даюць поўнае ўяўленне пра ўсе яго вандроўкі. Але нідзе і ніколі не было гаворкі пра паходжанне падарожніка. У гэтай кнізе на падставе архіўных матэрыялаў адлюстраваная “загадка паходжання” нашага славутага суайчынніка і ягонага про-

*Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский. Биографический очерк. СПб., 1890. Зеленин А.В. Путешествия Н. М. Пржевальского. В 2 т. СПб., 1900.

**Rayfield D. The dream of Lhasa: the of Nikolay Przhevalsky (1839–88). London: Elek, 1976.

***Ciechanowicz J. Zdobywca Azji: Mikołaj Przewalski, 1839–1888. Motodeczno, 2002.

звішча (Перавальскі — Przewalski (Пшэвальскі) — Пржавальскі). Упершыню пададзены звесткі пра яго як эмісара расейскай вайскавой выведкі на Усходзе і правадніка імперскай палітыкі. Каротка, але дакладна ён паказаны як асоба — цікавая і непаўторная. А падарожжы, з іх рамантыкай, добра знаёмыя па крыніцах, пададзены бегла, пераважна дзеля ацэнкі іх значнасці ў сусветнай геаграфіі. Аўтар спадзяецца, што гэтая сціплая праца будзе з цікавасцю прынятая чытачамі.

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

*Ад Анісіма Перавалы пачатак * З роду мужных абаронцаў Айчыны * Метамарфоза з прозвішчам * Замест узнагароды — шляхоцкая годнасць * Сярэбраны лук на чырвоным полі * Скуратава — родавая сяліба Пржавальскіх * Пацверджанне шляхоцтва * З каталікоў — у праваслаўныя*

Калі аднойчы ў прысутнасці Напалеона ягоняя маршалы пачалі выхваляцца сваёй радавітасцю, Мішэль Нэй сказаў: “Я не маю знакамітых продкаў, але сам я буду добрым продкам”. Гэтаксама мог сказаць і Мікалай Пржавальскі, асабістыя заслугі якога — падстава да вытлумачэння паходжання роду Пржавальскіх.

Дакументальна пацверджаны пачатак роду Пржавальскіх паклаў у першай палове XVI стагоддзя ліцьвін Анісім. Ён меў мянушку *Перавала*, ад слова “пераваліць” у значэнні ‘адолець, атрымаць перамогу’. Гэта, відавочна, характарызавала яго як дужага і смелага ваяра. Такім самым быў і яго сын Карніла, які вызначаўся ростам, сілай, адвагай і служыў у кавалерыі пад прозвішчам *Перавальскі*. Гэта быў час, калі наша дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае — і Польскае Каралеўства (Карона) былі ўжо злучаныя ў Рэч Паспалітую Абодвух Народаў. Час Інфлянцкіх баталій.

Цікавая гісторыя трансфармацыі прозвішча Карнілы Перавальскага ў форму *Пржавальскі*. Гэта вынік падвойнага перакладу: з беларускай мовы на польскую, а потым зноў на беларускую (у Вялікім Княстве Літоўскім афіцыйнай была старабеларуская мова, а ў Польшчы каралеўскія дэкрэты пісаліся на лаціне або, пазней, па-польску). Спачатку пераклалі паводле сэнсу: “пераваліць” — па-польску “пшэваліць”. Але гук [ш] у гэтай пазіцыі абазначаецца дзвюма літарамі — RZ. І ў дакументах на польскай мове прозвішча Карні-

лы адпаведна пісалі як *Przewalski*. А ў тых самых дакументах, перакладзеных з польскай на беларускую мову, бачым ужо транслітараваную форму *Пржэвальскі*, якая згодна з сучасным правапісам падаецца як *Пржавальскі*. Гэтак колішні Перавальскі ператварыўся ў *Пржавальскага*.

Вайсковую службу Карніла Пржавальскі выконваў старанна, дбайна і даслужыўся да высокай пасады ротмістра. А за асаблівых заслугі ў бітвах за Полацак і Пскоў (1579) быў прадстаўлены вялікаму князю і каралю Сцяпану Батуру для ўзнагароджання. Але Карніла быў чалавекам не толькі ваяўнічым, але і разважлівым — не пра славу клапаціўся ён, калі паўстала пытанне аб узнагародзе, а пра сваіх нашчадкаў. І папрасіў заміж баявой узнагароды надаць яму шляхоцкую годнасць.

Гэтым крокам ён асуджаў сябе на рызыкаўную будучыню — згодна з тагачаснымі правіламі, каб шляхоцтва перайшло ў спадчыну, чалавек павінен быў да канца сваіх дзён працягваць службу, ваяваць, праліваць кроў за Айчыну. Больш за тое, для захавання прывілеяў нашчадкам Карніла вымушаны быў перайсці ў каталіцтва.

Манарх даў згоду на просьбу Карнілы і сваім прывілеем надаў яму шляхоцкую годнасць, дараваўшы герб “Лук”: на чырвоным полі сярэбраны лук з накіраванай угару стралою.

Карніла працягваў вайсковую службу, і толькі на самым пачатку 1589 года, калі канчаткова страціў здароўе ад шматлікіх ранаў, пайшоў у адстаўку. Наступны манарх Рэчы Паспалітай Жыгімонт Ваза, на падставе рэскрыпта Віцебскага ваяводы Мікалая Сапегі, сваім прывілеем, падпісаным у Горадні 30 студзеня таго самага года, падараваў Карнілу Пржавальскаму і яго жонцы пяць зямельных уладанняў у Віцебскім ваяводстве: Шышынку, Юдунейскую і Астроўскую ў Суражскай воласці; Пустаўскую і Бабовую Луку ў Вяліжскай воласці.

“Справа роду Пржавальскіх” дазваляе прасачыць увесь іхны радавод*. У родапачынальніка Карнілы Пржавальскага былі сыны Гаўрыла і Багдан. Багдан

*Расейскі дзяржаўны гістарычны архіў (Санкт-Пецярбург), фонд 1343, вопіс 27, справа 6456.

нашчадкаў не меў, а ў Гаўрылы быў толькі адзін сын Рыгор, які пасля шлюбу з Хрысцінай, дачкой шляхціча Івана Гасціловіча, атрымаў за ёй у пасаг маёнтак Скуратава і сенажаць Падцяроб за 10 кіламетраў на ўсход ад Віцебска. Згаданая справа мае шмат розных купчых, закладных, духоўных тэстаментаў ды іншых дакументаў (на продаж зямлі, яе спадкаванне і падзелы). Так, сяло Астроўскае ў Суражскай воласці ў 1768 годзе было прададзенае князю Агінскаму.

Далейшы лёс Пржавальскіх цесна звязаны з сялом Скуратава побач з Віцебскам — адсюль выйшлі амаль усе нашчадкі Карнілы праз яго ўнука Рыгора, у якога было трое сыноў — Лявон, Іван і Лаўрэн.

У Лявона і Івана было па пяць сыноў, а ў Лаўрэна толькі трое, затое ў яго стала ажно дзесяць унукаў; у Івана ўнукаў было яшчэ болей — дванаццаць, у Лявона — чацвёрэ. Вось і атрымліваецца, што толькі за тры пакаленні ў Скуратаве з'явілася больш за 40 нашчадкаў Рыгора, і ў далейшым колькасць іх усё больш і больш расла. Зразумела, што на скуратаўскай зямлі ўсе пракарміцца не маглі, і разышліся Пржавальскія па ўсім краі ў пошуках “жыццёвай прасторы”. Шмат хто перабраўся на Магілёўшчыну. Прыналежнасць да дваранства ў тыя часы, асабліва пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай і ўлучэння Беларусі ў склад Расейскай імперыі, давала магчымасць атрымаць вышэйшую адукацыю, займаць пасады на дзяржаўнай службе, адкрывала доступ да вайскавай кар’еры.

Падарожнік М. Пржавальскі належаў да Лаўрэнавай галіны. У Лаўрэна былі тры сыны — Марцін, Зьміцер і Антон. Марцін у сёмым калене меў сыноў Антона і Тамаша. Ад Тамаша пайшлі Казімір, Мікалай і Франц, з якіх Казімір меў толькі аднаго сына Міхаля — бацьку будучага падарожніка.

Усе дваране (шляхта) Вялікага Княства Літоўскага пасля далучэння да Расеі, паводле ўказа імператрыцы, павінны былі атрымаць пацверджанне свайго паходжання. Шляхоцкую годнасць дзеда і бацькі нашага героя Віцебскі губернскі дваранскі сход пацвердзіў атэстатам 12 красавіка 1823 года. Пазней пацверджанне аб сваім паходжанні род Пржавальскіх атрымаў ва “Указе часовай прысутнасці Герольдыкі” ад 4 траўня 1840 года (№ 2294) і ад 23 сакавіка 1842 года (№ 1151),

на падставе чаго будучы падарожнік, як і яго бацька, а таксама ўся іх шматлікая радня былі ўнесеныя ў VI частку Радаводнай кнігі па Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губернях.

Нашчадкі Рыгора Пржавальскага выйшлі, такім чынам, за межы Віцебскага ваяводства — паводле архіўных матэрыялаў, на пачатку XX стагоддзя Пржавальскія жылі ўжо ў Віцебскай, Магілёўскай, Смаленскай ды іншых губернях. Рэпрэсіі 30-х гадоў выкасілі амаль усіх мужчын старэйшага ўзросту як “сацыяльна чужы элемент”. Але сярод Пржавальскіх не было ніводнага эмігранта — яны заўсёды трымаліся сваёй бацькаўшчыны.

Скуратава паблізу Віцебска — 300-гадовае родавае гняздо Пржавальскіх — належала раней да Бабініцкай воласці Віцебскага ваяводства*. Усё наваколле — маляўнічая мясцовасць; пагоркі і ўзвышшы плаўна пераходзяць у нізіны з паплавамі. З захаду на ўсход у глыбокім і шырокім рове сяло абгінае невялікая рачулка, парослая бярозамі, асінамі, ялінамі і хмызнякамі. У цэнтры лукі, на вялікім кургане, сярод чыстага поля, спрадвеку былі фамільныя могілкі з прыгожымі старасвецкімі помнікамі.

У баях за вызваленне Віцебска ў 1944 годзе Скуратава было знішчанае і пасля не адноўленае. Могілкі разбураныя, помнікі пакрадзеныя, магілы перакапаныя марадзёрамі. Ад былога Скуратава Пржавальскіх засталіся толькі ўспаміны**...

Нашчадак Карнілы Пржавальскага, ягоны прапрапраўнук Казімір, які нарадзіўся і жыў у Скуратаве, уцёк з Полацкай езуіцкай школы, не скончыўшы яе, і перайшоў у праваслаўную веру, змяніўшы імя на Кузьму; ён стаў у Скуратаве землеўласнікам. З цяжкасцю карміў сваю сям’ю (меў трох сыноў і дачку) і ў сувязі з гэтым перабраўся ў Ельненскі павет Смаленскай губерні. Там ён заняў пасаду кіраўнічага ў маёнтку буй-

*Цяпер Варонаўскі сельсавет Віцебскага раёна.

** Аўтар, беручыся за працу, ведаў пра гэта і ўсё ж прыехаў у тыя мясціны паблізу вёскі Вароны. Прыехаў, каб адчуць энергетыку зямлі, дзе тры сотні гадоў жылі продкі славутага вандройніка.

нога абшарніка Палібіна, самалюбства якога нават цешылася тым, што ў яго кіраўнічы — шляхціч.

Ягоны сын Міхаль, бацька героя нашай кнігі, служыў у расейскай арміі і ў 1831 годзе “ўціхамірваў” паўстанцаў пад Варшавай. Праз чатыры гады, прабыўшы 15 гадоў у войску, з прычыны хваробы выйшаў у адстаўку ў чыне штабс-капітана і пасяліўся ў свайго бацькі на беларускай Смаленшчыне*.

Такім чынам, радавод Мікалая Пржавальскага выглядае гэтак:

Анісім Перавала —

Карніла Перавальскі (Пржавальскі) —

Гаўрыла Пржавальскі —

Рыгор —

Лаўрэн —

Марцін —

Тамаш —

Казімір-Кузьма (дзед) —

Міхаль Пржавальскі (бацька).

*Гл. працу Яўхіма Карскага “Этнографическая карта Белорусского племени”. СПб., 1903. За даследаванні ў галіне беларускай этнаграфіі Я. Карскага ў 1894 годзе ўзнагародзілі, дарэчы, Вялікім залатым медалём імператарскага Расейскага геаграфічнага таварыства.

УЗГАДАВАНЫ СМАЛЕНСКОЙ ЗЯМЛЁЙ

*Новае гняздо на Смаленшчыне * Заўчасная
смерць бацькі * Няня песціла, няня і лупцавала
* Спартанскае выхаванне: “жыў у вёсцы дзі-
куном” * Захапленне, перанятае ад дзядзькі
* У Смаленскай гімназіі * Настаўнікі бяздар-
ныя і настаўнікі таленавітыя * Вучыўся ў
маці-прыроды*

На Смаленшчыне Кузьма Пржавальскі блізка сышоўся з багатай сям’ёй абшарніка Аляксея Карэтнікава. Гасцінны гаспадар сяла Кімбарава Пачынкаўскага павета, што за 40 вёрстаў ад Смаленска, часта ладзіў званыя абеды для суседзяў-памешчыкаў. Кузьма як кіраўнічы маёнтка прысутнічаў на іх рэгулярна. Заўсёдным госцем амаль адразу ж стаў і яго сын Міхаль. Прычынай гэтых візітаў была малодшая дачка Карэтнікавых — Алена, дзяўчына прыгожая, разумная і энергічная. Адстаўны штабс-капітан (высокі, худы і бледны) моцна пакахаў яе, але жаніхом быў не надта зайздросным і не падабаўся бацькам суджанай. Тым не менш захапленне было ўзаемным, і шлюб адбыўся ў 1838 годзе.

Спачатку маладыя жылі ў Кімбараве, дзе 12 красавіка 1839 года ў іх нарадзіўся сын Мікола. Але жыццё ў доме цесця не было бязвоблачным, і праз два гады, маючы намер аддзяліць маладых, Карэтнікаў вылучыў у спадчыну дачцэ старэнькі дамок на хутары ў лесе, за паўтара кіламетра ад Кімбарава. Алена, атрымаўшы паводле тэстаменту пасля смерці старэйшай сястры 2500 рублёў, пабудавала новы дом. Сядзібу назвалі Атраднае. Тут прайшлі дзіцячыя гады Мікалая Пржавальскага.

Стары Карэтнікаў памёр у 1842 годзе. Весці гаспадарку сталі бацькі Мікалая. У лесе яны былі воддаль ад грамадскага жыцця. Гэта была звычайная шляхоцкая сям'я — сумленная і пабожная, з даволі абмежаванымі колам інтарэсаў.

Пра бацьку будучага славутага падарожніка мала што вядома. Гэта быў чалавек практычны і рашучы, але дзеці яго не памяталі — ён памёр у 1846 годзе ад сухотаў на 42-м годзе жыцця. Маці, жанчына характару цвёрдага і крутога, вяла гаспадарку “па-старому”. Маёмасць — 1 000 дзесяцін зямлі і 105 сялянскіх душ — давала магчымасць весці сытнае, але сціплае жыццё. Пасля смерці мужа яна засталася паўнаўладнай гаспадыняй.

Другой асобай пасля пані была нянька Вольга Макарава, прыгонная сялянка. Яе ўзялі ў Атраднае як пакаёўку. У належны тэрмін прыняла на свае рукі першынца Міколку, праз год з'явіўся Уладзя, потым нарадзіліся Аўген і Ліза. Макарава стала нянькай і руплівай памачніцай заўдавей пані — даглядала дзяцей, была эканомкай і ключніцай. Дваровыя людзі пабойваліся яе не менш як гаспадыню.

Гадавала яна ўсіх чацвярых дзяцей, але сэрца ейнае было цалкам аддадзенае першаму — Міколу, якога любіла як сына. Жанчына строгая і рашучая, на сподзе душы яна захавала глыбокую крыніцу пяшчоты. Яна пецціла дзяцей вяземскімі пернікамі і васковай антонаўкай, вечарамі расказвала ім старадаўнія казкі і паданні. Аднак калі што якое — брала ў рукі пук бярозавых дубцоў. Больш за ўсіх трапляла Міколку, заўзятаму свавольніку.

Вольга Макарава несла ў сваёй душы мудрасць і паэзію народа. Сваімі казкамі і павер'ямі здолела развіць у хлопчыка жывое ўяўленне, цікавасць і любоў да беларускай прыроды, да ўсіх жывых істотаў, што насялялі смаленскія лясы. Разам з тым яе строгасць і рашучая патрабавальнасць вызначалі многія рысы ў характары будучага пакаральніка бязмежных прастораў Цэнтральнай Азіі.

Пад час другой экспедыцыі яго маці памерла (гэта здарылася ў 1877 годзе), і не было каму сустрэць яго ў Атрадным, акрамя няні, — яна стала цяпер самым блізкім яму чалавекам. Ён любіў яе, як родную маці.

«З усіх казак, — успамінаў Пржавальскі, — асабліва падабалася мне “Іван — вялікі паляўнічы”. Бывала, як толькі закапрыжу, няня і гаворыць: “Хочаш, я раскажу табе пра Івана-паляўнічага?” І я адразу ж заціхаю»*. Пржавальскі любіў яе і захаваў гэтую любоў на ўсё жыццё. Ён клапаціўся пра яе і высока цаніў яе шчырую вернасць.

Мікола рос у вёсцы, як ён пазней успамінаў, “дзікуном” — выхаванне было самае спартанскае: ён мог выходзіць з хаты хоць калі — і ў пагоду, і ў непагадзь. Мок пад дажджом і бегаў босым па снезе, што загартоўвала арганізм хлопчыка, гуляў адзін у лесе, дзе вадзіліся нават мядзведзі, — наагул карыстаўся вялікай свабодай. Але і патурання яму не было — у арсенале матчынай “педагогікі” розгі займалі прыкметнае месца і будучаму падарожніку даставалася напоўніцу. Гэта, аднак, не псавала сямейных дачыненняў. Наадварот, Пржавальскі пшчотна любіў сваю маці і заўсёды ўспамінаў яе з удзячнасцю. Яна ды няня — толькі дзве жанчыны, да якіх ён, заклёты ненавіснік далікатнай паловы чалавецтва, ставіўся з шчырай павагай.

Адукацыя і асяроддзе маюць пэўнае значэнне для чалавека ў залежнасці ад яго прыродных якасцяў. Адныя людзі паддаюцца вонкавым уздзеянням лягчэй, іншыя — цяжэй; Пржавальскі належаў да апошніх. Натура ўпартая і трывалая, ён з малых гадоў выяўляў самастойнасць і заўсёды быў “сам па сабе”. Спартанскае выхаванне не прайшло бяследна: грубаватасць ягонага характару заўважалі многія, хто сутыкаўся з ім.

Хоць наш герой і пісаў пазней, згадваючы сваё дзяцінства, што жыў у вёсцы дзікуном, — гэта перабольшанне. Пад кіраўніцтвам маці, якая атрымала адукацыю ў Пецярбурзе, ён рана навучыўся чытаць і пісаць. Ужо на пяты год у дзень прарока Навума, 1-га снежня, засадзілі яго за навуку, бо “прарок Навум настаўляе на вум”. Наняты настаўнік навучаў матэматыцы, гісторыі і прыродазнаўству. Дзядзька Павел, матчын брат, прамантачыўшы свой маёнтак і прытуліўшыся ў сястры, вучыў яго французскай мове. Апантаны паляўнічы,

*Пржевальский Н.М. Автобиография // Русская старина. 1888. № 11.

ён меў жыватворны ўплыў на Міколу — прывучыў яго да стральбы і палявання. У дзень 12-годдзя пляменнік атрымаў у падарунак сапраўдную стрэльбу. Дзядзька, акрамя палявання, меў яшчэ адну неадольную цягу — час ад часу запіваў, і тады хлапчук кіраваўся ў лес адзін.

Паляванне, да якога Мікола заахвоціўся на ўсё жыццё, давала добры гарт. Дзіцячая любоў да прыроды з гадамі ператварылася ў сапраўднае захапленне, якое і зрабіла з яго вялікага падарожніка. Самыя неабходныя якасці вандроўніка — цягавітасць і назіральнасць — былі ўзгадаваныя з дзяцінства.

Праз два гады сталі запрашаць настаўнікаў-семінарыстаў. Яны не адпавядалі неабходным патрабаванням і таму часта мяняліся. Нарэшце трапіўся добры педагог, Зязюлінскі, які падрыхтаваў Мікалая (і яго брата Уладзіміра) у вайсковую навучальню. Маці хачела аддаць іх у кадэцкі корпус, а, калі гэта не ўдалося, накіравала ў мужчынскую гімназію Смаленска, дзе Мікалая ўзялі адразу ў другі клас. Гэта адбылося ў 1849 годзе.

У Смаленску Мікалай і Уладзімір жылі на кватэры за два рублі ў месяц на Армянскай вуліцы* побач з Надбрамнай царквой. Наглядалі за імі дваровы чалавек Ігнат і кухарка Ганна Макарава, родная сястра няні. Браты знаходзіліся пад строгім кантролем Ігната, які вадзіў іх у гімназію і суправаджаў на пагулянцы. У госці яны не хадзілі, і сустрэчы з сябрамі па гімназіі праходзілі толькі ля старажытнага абарончага муру. Іншым разам братам удавалася ўгаварыць дзядзьку схадзіць у ваколіцы горада, аднак было гэта вельмі рэдка — Ігнат памятаў наказ гаспадыні: вучоба перадусім!

Дарэчы, старажытны беларускі горад Смаленск, вядомы з 863 года, узнік як цэнтр крывічоў на гандлёвым шляху “з варагаў у грэкі” на маляўнічай абалоне Дняпра. У 1404 годзе Вітаўтам было ўтворана Смаленскае ваяводства, а праз 110 гадоў горад трапіў пад уладу маскоўскіх князёў. У 1611 годзе Смаленск быў адваяваны. Але ў ходзе вайны 1654—1667 гадоў маскоўцы зноў

*Цяпер вуліца Собалева.

акупавалі яго, і паводле Андросаўскага замірэння 1667 года Смаленск застаўся за Расеяй. У 1595—1602 гадах Хведар Конь, славуці дойдзі з Магілёўскага краю, пабудоваў тут абарончыя гарадскія мury. Памеры іх уражвалі: даўжыня — 6,5 кіламетра, вышыня — 10—12 метраў, таўшчыня — 5 метраў. Яны былі завершаныя зубцамі вышыняй 3 метры і мелі 38 вежаў.

Гімназісты ў вольны ад заняткаў час гулялі менавіта ля гэтых старажытных муроў. Побач на Саборнай гары ўзвышаўся барочны 5-вежавы Успенскі сабор другой паловы XVII стагоддзя. Смаленск быў тады невялікім губерньскім горадам: менш за 15 тысяч чалавек з улікам вайскоўцаў. Горад быў яшчэ з слядамі разбурэнняў пасля вайны 1812 года; тут размяшчаўся штаб французскай арміі і часова жыў імператар Напалеон з сваёю сьвітай.

У гімназіі ў тым часе вучыліся 180 вучняў і працавалі 20 настаўнікаў. Яна мела добрую бібліятэку з 5000 тамоў. Падбор настаўнікаў, з рэдкім выняткам, быў нікуды не варты: яны часта прыходзілі ў клас п'яныя і сварыліся з вучнямі. Сярод іх вылучаліся толькі выкладчыкі геаграфіі і гісторыі. Настаўнік геаграфіі ахвотна дзяліўся з Мікалаем сваімі ведамі пра вялікіх падарожнікаў, а настаўнік гісторыі шмат апавядаў па праграмай. Праз яго хлапец упершыню даведаўся і пра Хведара Коня, і пра славуціх майстроў з Магілёўшчыны, якія ўпрыгожвалі храмы Маскоўскага крамля. Яшчэ з гімназічнага часу Мікалай прасякнуўся павай да свайго народа.

Узгадаваная з дзяцінства працавітасць і выдатная памяць неўзабаве вылучылі яго сярод вучняў. Добры таварыш, ён не меў, аднак, блізкіх сяброў. Аднагодкі міжволі падпарадкоўваліся яму, у сваім класе ён быў завадатарам. І заўсёды бараніў навічкоў — рыса, якая сведчыць не толькі пра велікадушнасць, але і пра незалежны характар: у той час цікаванне навічкоў лічылі “святым” абавязкам. Таварышы спрабавалі “адшліфаваць” Мікалая, але той заставаўся “сам па сабе”.

Навука давалася яму лёгка. Нялюбимым прадметам была матэматыка, але і тут выручала памяць: яму заўсёды выразна ўяўлялася і старонка падручніка з адказам, і літары на геаметрычным рысунку, і самі формулы з іх знакамі і сімваламі. Багатае ўяўленне і ўнікальная

памяць вызначалі ўвесь склад яго розуму. Меркаванні яго складаліся непасрэдна, інтуіцыйна — ясны і здаровы розум дапамагаў яму хутка арыентавацца і схопліваць сутнасць з’явы. Мікалай у гімназіі ішоў першым вучнем, чытаў багата кніг па географіі, а на канікулах — кнігі пра падарожнікаў, якія купляла маці.

Канікулы цягнуліся вельмі доўга (ад траўня да кастрычніка). Ёх Мікалай праводзіў дома, у маёнтку Атраднае, дзе браты жылі разам з дзядзькам Паўлам у флігелі. Сюды хлопцы прыходзілі толькі нанач, а ўвесь дзень праводзілі на паляванні і рыбнай лоўлі. Такі рэжым развіваў сілу, спрыт і цягавітасць, у будучага падарожніка мацнела любоў да прыроды. Шмат чаму высокаму і цудоўнаму навучыўся Мікалай у маці-прыроды. У значнай ступені ёй абавязаны ён маральнай чысцінёй і тонкай назіральнасцю, нястомнай сілай і энергіяй у змаганні з фізічнымі і духоўнымі перашкодамі, цудоўным здароўем душы і цела, бязмежнай вернасцю навуцы і роднай зямлі.

Але кніжны бок яго выхавання моцна “кульгаў”. Аднаго разу сярод усялякага іншага чытва трапілася яму кніжка “Воин без страха”, якая адыграла ў ягоным жыцці немалую ролю. Яркімі фарбамі малюючы вайсковую мужнасць, яна зрабіла на Мікалая глыбокае ўражанне. Захаплялі і апаўдданні пра подзвігі абаронцаў легендарнага Севастопаля.

Гімназію юнак скончыў у 1855 годзе, калі яму споўнілася 16 гадоў. І яшчэ тады ў яго ўзнікла мара — прысвяціць сваё жыццё даследаванню невядомых краін. А пакуль што ён, Мікалай Пржавальскі, з атэстатам аб сярэдняй адукацыі вяртаецца ў Атраднае. Паўстае пытанне: што рабіць далей?

У той час газеты Пецярбурга паведамлялі пра славу подзвігі абаронцаў Севастопаля ў часе Крымскай вайны (1854—1855). Гэтыя рэпартажы перадрукоўваліся ў смаленскай губернскай газеце і такім чынам траплялі ў маёнтак Пржавальскіх. Навіны чыталі маці, дзядзька Павел і, зразумела, Мікалай. Апісанні тых подзвігаў поўнасцю захапілі хлопца, і ён у юнацкім запале намерыўся пайсці на вайсковую службу, каб трапіць на вайну...

КАЛІ РЫЗЫКА – ГЭТА ЖЫЦЦЁ

*Развітанне з бацькоўскім домам * Армейская служба: спадзевы і расчараванні * Акадэмія Генеральнага штаба * Мара пра падарожжа ў Цэнтральную Азію * Першая публікацыя * Пропуск у Геаграфічнае таварыства * Выкладчык юнкерскай навучальні * Гарэлкі не піў і п'янства ненавідзеў*

Увосень 1855 года наш герой накіраваўся ў Маскву на вайсковую службу. Развітанне з бацькоўскім домам было цяжкім і тужлівым.

«Нарэшце надышла фатальная хвіліна. Мяне пазвалі да маці, я ўвайшоў у залу. Ля іконы свяцілася лампада, а на каленях перад ёю малілася мая мама. У куце стаялі няня, некалькі дваровых людзей, і ўсе плакалі. Нарэшце маці ўстала і ўзяла ікону. Я падышоў да яе. “Хай бароніць цябе Гаспод Бог ва ўсім тваім жыцці”, — сказала яна і пачала бласлаўляць. Гэтае хвілі не вынесла мая перапоўненая душа. Слёзы раптам паліліся з вачэй, і я заплакаў як дзіця. “Бывай, мой галубок”, — сказала, пацалаваўшы мяне, старая няня. “Бывайце, паніч, бывайце! Дай Божа вам шчасця!” — чулася з усіх бакоў»*.

У Маскве Мікалаю не ўдалося дамагчыся накіравання на Крымскі фронт. Яго як двараніна залічылі ўнтэр-афіцэрам у Разанскі пяхотны полк. А неўзабаве пагляднага і станістага ўнтэра перавялі на радзіму — прапаршчыкам у Полацкі полк.

Ён вельмі хутка расчараваўся ў вайсковым жыцці. Армія старых часоў, з п'янкамі-гулянкамі і картамі, рэзка супярэчыла схільнасцям хлопца. Асяроддзе гня-

*Пржевальский Н.М. Автобиография // Русская старина. 1888. № 11.

ло яго, выклікала пагарду да “свецкага жыцця”. Мікалай міжволі задаваў пытанне: дзе тыя высокія ідэалы, да якіх ён з глыбокай пашанай ставіўся ў дзяцінстве? Ён не мог даць на яго адказу. Кожны месяц, кожны дзень далейшага знаходжання ў арміі пераконваў яго ў супрацьлеглым. Армейская служба карэнным чынам перамяніла былыя погляды. Матэрыяльнае становішча маладога вайскоўца было незайздроснае, але яно прыгнятала менш параўнальна з маральнай незадаволенасцю. Ён праз гэтае незадавальненне ўзмацнілася любоў да прыроды і вольнага жыцця сярод лясоў. Ён, як у дзяцінстве, увесь вольны час праводзіў на паляванні. Але цяпер Мікалай пачаў ужо думаць, як ажыццявіць сваю мару пра падарожжы ў далёкія і невядомыя краіны. Доўга ён цяпеў службу, цешачыся паляваннем і кнігамі, ды ўрэшце наважыўся выйсці з свайго бязрадаснага становішча.

Праслужыўшы пяць гадоў у арміі, ён усвядоміў неабходнасць іншай, больш шырокай дзейнасці, дзе можна было б аддаваць працу і час на разумныя мэты. Ён намысліў паступіць у Акадэмію Генеральнага штаба. Для гэтага трэба вытрымаць экзамен па вайсковых навуках, і юнак старанна ўзяўся за кнігі, праседжваючы над імі па 16 гадзін у суткі і адыходзячы “на пару гадзінак” на паляванне дзеля адпачынку. Цудоўная памяць дапамагала яму справіцца з прадметамі, пра якія ён раней і ўяўлення не меў. Боязь выклікала толькі матэматыка. Тым не менш ён кіруецца ў Пецяярбург.

Ён паехаў у сталіцу імперыі, пазычыўшы 170 рублёў пад працэнты (з абавязкам вярнуць 270). На ягоны жых, у Акадэмію падалі заяву ажно каля дзвюх сотняў чалавек. Але, нягледзячы на моцную канкурэнцыю, Пржавальскі паступіў у ліку першых. Адбылося гэта ў 1861 годзе, напярэдадні сацыяльных узрушэнняў на радзіме, якія прывялі да паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.

Ён гэта быў першы крок наперад — ад мадзення ў армейскім палку да славутай і плённай кар’еры вечнага вандроўніка. Да яе было яшчэ далёка, і ўсё ж паступленне ў Акадэмію сталася ў ягоным жыцці пераламам. Тут, у Пецяярбурзе, ён знаходзіць час займацца ў Публічнай бібліятэцы прыродазнаўчымі навукамі — заалогіяй, батанікай, кліматалогіяй. Грунтоўныя веды

па картаграфіі (астраномія, геадэзія, тапаграфія) яму давалі ў самой Акадэміі, нават з практычнымі заняткамі ў Пулкаўскай абсерваторыі*, якая была непаводаль Пецярбурга.

У “Паўночнай Пальміры” Мікалай Пржавальскі быў у даволі сціплым матэрыяльным становішчы. Трымаўся ўбаку ад калегаў-аднакурснікаў, размяркоўваючы час паміж лекцыямі ў Акадэміі і заняткамі ў Публічнай бібліятэцы. Дарэчы, вайсковымі навукамі ён зусім не цікавіўся, а на лекцыях чытаў кнігі пра падарожнікаў. На экзаменах жа ратавала фенаменальная памяць — прачытаўшы напярэдадні падручнік, ён цэлыя старонкі мог цытаваць слова ў слова.

У тыя часы пачалася яго літаратурная дзейнасць. Жывучы ў нястачы, ён шмат грошай траціў, набываючы ў сталічных крамах розныя даведнікі, патрэбныя, на ягоны погляд, у падарожжах па... Цэнтральнай Азіі; рыштунак вандроўніка, які надта падабаўся яму; кампас, што можна было насіць на руцэ, як гадзіннік, і г. д. А пытанне ж пра Азію тады яшчэ нават і не лунала ў паветры! Але Пржавальскі верыў у сваю праводную зорку. Неверагодна? Але гэта так. Безумоўная вера ў свае сілы і магчымасці, вера ў сваю шчаслівую будучыню як падарожніка-першаадкрывальніка — адна з характэрных рысаў Мікалая Пржавальскага. Каб здабыць хоць якія грошы, ён напісаў артыкул “Успаміны паляўнічага” для часопіса “Паляўніцтва і конезаводства” і атрымаў за яго свой першы ганарар. Гэта была першая апублікаваная праца будучага вучонага-прыродазнаўца. Потым будуць іншыя артыкулы, потым з’явяцца вялікія і цікавыя кнігі, якія будуць перакладаць на ўсе асноўныя еўрапейскія мовы.

Другім літаратурным дзіцем Пржавальскага стала буйная праца “Вайскова-статыстычны агляд Прыамурскага краю”. Гэтая зямля, мала асвоеная і мала вывучаная, прыцягвала тады да сябе вялікую ўвагу. Газеты і часопісы пісалі пра яе. Але надрукаваная праца Пржавальскага адрознівалася ад іх такім грунтоўным веданнем крыніц, што адразу ж звярнула ўвагу імператарскага Расейскага геаграфічнага таварыства,

*Яе заснаваў наш суайчыннік Вінцэнт Вішнеўскі (1781–1855).

якое ў 1864 годзе выбрала аўтара сваім правадзейным сябрам. Гэта быў яго першы званок у дзверы “пантэона сусветнай славы”, званок настойлівы і лёсавызначальны.

У траўні 1863 года афіцэрам апошняга курса Акадэміі аб’явілі: той, хто пажадае накіравацца ў Заходнія губерні імперыі на “ўціхаміраванне бунту”*, будзе выпушчаны з Акадэміі датэрмінова. Вальналюбны юнак, які надзвычай стаміўся ў цырыманіяльным Пецярбурзе і вельмі знудзіўся па беларускіх лясах, кінуўся пісаць заяву самым першым! Праз тры дні ён быў ужо з пагонамі паручніка на сваім мундзіры і прызначаны ад’ютантам палкавога камандзіра ў свой ранейшы Полацкі полк.

І як потым высветлілася, там ён больш цікавіўся паляваннем і геаграфічнай літаратурай; “бунт” быў прэ-тэкстам, каб як мага хутчэй акунуцца ў атмасферу прыроды. Аднаго разу ягонае безагляднае захапленне ледзь не прывяло да драматычнага выніку. Накіраваны рэкагнасцыраваць мясцовасць, ён, як звычайна, прыхапіў з сабою паляўнічую стрэльбу і сабаку. Пераследуючы звер, саскочыў з каня і са стрэльбай у руках пашыбаваў у гушчар. Ён сталася так, што, захапіўшыся пагоняй, ні на што вакол сябе не зважаючы, ён ледзь не трапіў у рукі паўстанцам. Уратаваўся ўцёкамі дзякуючы канвойнаму казаку, які паспеў з канём.

Сярод афіцэраў Полацкага палка ён карыстаўся вялікай павагай, але тут, як і калісьці ў Смаленскай гімназіі, трымаўся асобна. Ён імкненне да адзіноты было ў яго натуры. Яму не падабаліся мітусня, інтрыгі ды звадкі грамадскага жыцця. Урэшце і ўладны характар яго замінаў збліжэнню з людзьмі. Ён быў гасцінны гаспадар і выдатны сябар, але абкружаў сябе толькі тымі, над кім мог уладарыць.

У вольны час старанна вывучаў заалогію і батаніку; як і раней, мроіў пра падарожжы ў далёкія краіны, аднак без сродкаў і пратэкцыі экспедыцыі гэтыя мары здаваліся недасяжнымі. Інстынктыўная любоў да прыроды набывала ўсё больш асэнсаваны характар. Даведаўшыся, што ў Варшаве адчыняецца юнкерская наву-

**Маецца на ўвазе нацыянальна-вызвольнае паўстанне 1863–1864 гадоў пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.*

чальня, ён пачаў рупіцца, каб перайсці туды на пасадку настаўніка; у снежні 1864 года яго прызначылі выкладаць геаграфію і гісторыю. У ажыццяўленні мараў з'явіліся першыя контуры.

Сусветная слава Лівінгстана* прыемна сціскала сэрца, вабіла, дражніла. Але для Пржавальскага кар'ера падарожніка не проста самамэта ды імкненне праславіцца. Гэта лад ягонага жыцця, думкі, схільнасці. Ён, "дзіця прыроды", адчувае сваё асаблівае накіраванне і свой патэнцыял у навуцы. Для Лівінгстана рызыка — гэта слава, а для яго — жыццё. Пржавальскі выдатна разумее неабходнасць пашырэння кругагляду і працягвае паглыблена вывучаць прыродазнаўчыя навукі. У Варшаве да яго паслуг і кнігі, і таварыства спецыялістаў.

Чакаючы зручнага моманту для ажыццяўлення сваіх задумаў, ён узяўся за новыя абавязкі ў Варшаўскай навучальні. І справа пайшла вельмі добра. Лекцыі мелі велізарны поспех, юнкеры з іншых аддзяленняў спецыяльна прыходзілі паслухаць яго жывую і яскравую мову. Выдатная памяць дазваляла яму цытаваць цэлыя старонкі з кніг па лекцыйнай тэме. Ён умеў абудзіць у сваіх вучняў ахвоту да ведаў так, што многія з іх потым паступалі ва ўніверсітэты. Вынік красамоўны, калі ўзяць пад увагу, што сюды паступала моладзь, якая хутчэй уцякала ад навукі, чым імкнулася да яе.

Мікалай Пржавальскі карыстаўся сярод юнкераў вялікай папулярнасцю і як выкладчык, і як справядлівы педагог. Ні патурання, ні фаварытаў для яго не існавала. На ўсе просьбы меў адказ: я ведаю адзін народ — чалавецтва, адзін закон — справядлівасць.

Юнкеры нярэдка збіраліся ў яго на кватэры, якая складалася з трох пакояў і вельмі простага абсталявання: стол, некалькі букавых услонаў, ложка, стрэльбы і паліцы з кнігамі, на якія ён траціў большую частку вольных грошай. Акрамя юнкераў, у яго на кватэры

* Дэйвід Лівінгстан (1813–1873) — ангельскі падарожнік-місіянер, даследнік Цэнтральнай Афрыкі, па адукацыі лекар. Ажыццявіў некалькі падарожжаў (1854–1873), абследаваў басейн ракі Замбэзі, адкрыў вадаспад Вікторыя (1855), возера Ньяса. Яго імя носяць горы і вадаспад на рацэ Конга.

збіраліся афіцэры з навучальні, студэнты Варшаўскага ўніверсітэта. У такіх выпадках заседжваліся да позняй ночы, бавячы свой час у гутарках па гісторыі або прыродазнаўчых навук. Гаспадар быў дужа ветлівы і хлебасольны. Гарэлкі не піў і п'янства ненавідзеў, але быў вялікі аматар газаванай вады і чырвоных вінаў, якія трымаў цэлымі бочкамі. Любіў таксама прысмакі і закускі. Да гарбаты яму падавалі каўбасу, сыр, сардзінкі, яблыкі, фігі, фінікі, а на вячэру — селядзец, сёмгу і ласасіну. Ён еў шмат і хутка, здзіўляючы гасцей сваім апетытам.

У Варшаве Мікалай Пржавальскі напісаў падручнік геаграфіі для вайсковых навучальняў, які паводле водгукі кампетэнтных спецыялістаў вылучаўся “вялікай вартасцю” (ганарар паслужыў асновай сціплага фонду для паездкі ў Сібір). Шмат займаўся заалогіяй і батанікай, грунтоўна вывучаў усходнееўрапейскую флору: наведваў заалагічны музей і батанічны сад, карыстаўся кансультацыямі вядомага арнітолага Тачаноўскага і батаніка Александровіча. Ён марыў аб падарожжы ў Азію і старанна вывучаў кнігі па геаграфіі Гумбальта* і Рытэра**.

Унураны ў заняткі, ён рэдка хадзіў у госці, ды і паводле характару свайго не любіў баляў і вечарынак. Наагул гэта была надзвычай цэльная натура. Чалавек справы, ён ненавідзеў марнаванне часу; чалавек прасты і шчыры, ён ненавідзеў усё, што патыхала фальшам. Гэта адлюстроўвалася ў ягоных густах і звычках. Свецкае жыццё з кодэксам умоўных правілаў адштурхоўвала яго, тэатра ён не выносіў, белетрыстыкі не прызнаваў. Толькі зрэчас наведваў калегаў, з якімі гуляў у карты.

Лад жыцця ён вёў даволі правільны: уставаў а 6-й гадзіне раніцы і займаўся да 8-й, потым ішоў на службу; каля 12-й гадзіны, паснедаўшы дзе-небудзь у гора-

*Аляксандр Гумбальт (1769—1859) — нямецкі прыродазнавец, географ і падарожнік. Адзін з заснавальнікаў геаграфіі раслін і вучэння аб жыццёвых формах. Заклаў асновы кліматалогіі і агульнага землярэзнаўства. Аўтар 30-тамай працы “Падарожжа ў раўнадзенныя краі Новага Свету”.

**Карл Рытэр (1779—1859) — нямецкі географ, прафесар Берлінскага ўніверсітэта, аўтар шматтамай працы “Землярэзнаўства”, прысвечанай Азіі і Афрыцы.

дзе, кіраваўся ў заалагічны музей або батанічны сад, да 15-й гадзіны вяртаўся ў навучальню і займаўся службовымі справамі; вечары больш праводзіў дома і, калі не было гасцей, а 21-й гадзіне клаўся спаць.

Між тым час ішоў, і думка пра падарожжа ўсё больш неадступна пераследавала Пржавальскага. Але як ажыццявіць яго? Нястача грошай, невядомасць, адсутнасць патрэбных сувязяў і... “польскае” прозвішча былі сур’ёзнымі замінамі ў дасягненні мэты. Калі імператар Аляксандр II запытаўся ў Сямёнава-Цян-Шанскага: “Пржавальскі? Што за дзіўнае прозвішча? Палляк?”, кіраўнік Геаграфічнага таварыства адказаў: “Ды не, але з тых краёў, заходніх губерній імперыі. І, напэўна, не рускі чалавек”*. Сам жа Пржавальскі закрануў гэтае пытанне толькі аднаго разу, у сваёй надрукаванай аўтабіяграфіі, і вельмі лаканічна: “Нарадзіўся я на Смаленшчыне”**.

Трохгадовае знаходжанне ў Варшаве было тэарэтычнай падрыхтоўкай да падарожжаў, а цвёрдая воля і непакісны характар вялі да ажыццяўлення юнацкай мары. Дзякуючы спрыянню некаторых важных асобаў яму ўдалося ў 1867 годзе дамагчыся пераводу ва Усходнесібірскую вайсковую акругу. Там ён атрымаў дазвол на двухгадовую экспедыцыю па Усурыйскім краі, якая стала практычнай школай, дзе наш герой выпрабаваў сілы і набыў неабходны досвед. Гэта было падарожжа... сваім коштам.

Гэта была рызыка!

* Расейскае геаграфічнае таварыства. Архіў Пржавальскага.

** Пржевальский Н.М. Автобиография // Русская старина. 1888. № 11.

НА КАРТУ ПАСТАЎЛЕНА БУДУЧЫНЯ

*Падтрымка П. Сямёнава-Цян-Шанскага * У экспедыцыю на Далёкі Усход — сваім коштам * Возера Ханка — рай для арнітолага * “Я гуляю дзеля таго, каб выйграць сваю незалежнасць” * Усурыйскі край — дзівосная сумесь поўначы і поўдня * Экспедыцыя перасягнула ўсе спадзяванні*

У снежні 1867 года Пржавальскі выехаў з Варшавы ў Пецярбург, дзе адразу ж дамогся сустрэчы з П. Сямёнавым-Цян-Шанскім*. Пржавальскі азнаёміў яго з планам падарожжа па Усурыйскім краі і папрасіў падмогі з боку Геаграфічнага таварыства. Выявілася, што гэта немагчыма — таварыства забяспечвала экспедыцыі толькі тым асобам, якія зарэкамендавалі сябе навуковымі працамі, і не магло даверыцца чалавеку невядомаму. Таму і падтрымка абмежавалася лістамі да важных асобаў Сібіры і абяцаннем істотнай дапамогі ў будучыні.

Экспедыцыя на Далёкі Усход — пачатак дзейнасці Пржавальскага як географа і падарожніка. Ён выпрабаванне, якое было неабходным. Сямёнаў-Цян-Шанскі быў арганізатарам і натхняльнікам шмат якіх выніковых праектаў. Ён убачыў у Пржавальскім асобу. Будучы ўпэўненым, што з энергічнага і мэтанакіраванага маладога чалавека можа выйсці выдатны вучоны, Сямёнаў-

* Пётр Сямёнаў (1827–1914) — славетны расейскі географ і падарожнік, з 1873 года кіраўнік імператарскага Расейскага геаграфічнага таварыства. За вялікія заслугі ў развіцці геаграфічнай навукі ў гонар 50-годдзя першай экспедыцыі на Цян-Шань (1856–1857) імператарскім указам да ягонага імя быў далучаны тытул “Цян-Шанскі”.

Цян-Шанскі стараўся падбадзёрыць яго і абяцаў, што калі Пржавальскі на ўласныя сродкі зробіць цікавыя даследаванні на Далёкім Усходзе і дакажа сваю здатнасць да цяжкіх паходаў, то можа спадзявацца на арганізацыю з боку таварыства сур'ёзнай экспедыцыі ў Цэнтральную Азію. А пакуль што таварыства даручыла яму апісаць флору і фаўну амаль не вядомай ускраіны Расеі — Усुरыйскага краю.

Атрымаўшы інструкцыі ў Генштабе і сядзібе Геаграфічнага таварыства, у канцы сакавіка 1867 года Пржавальскі прыбыў у Іркуцк, дзе яго сустрэлі вельмі зычліва. Там на пачатку траўня ён атрымаў дазвол на паездку ва Усुरыйскі край. На працягу месяца ў бібліятэцы Сібірскага аддзела Геаграфічнага таварыства яго пазнаёмілі з рукапіснымі творамі па Азіі, раней яму не вядомымі. Выдалі таксама тапаграфічныя і астранамічныя інструменты і трохі грошай, што было вельмі дарэчы — сваіх сродкаў у Пржавальскага яўна не ставала.

Настрой у нашага падарожніка быў надта добры. 26 траўня ён выехаў на Амур, а там, далей, — рака Усуры, возера Ханка і берагі Вялікага акіяна. Экспедыцыя павінна стаць чудаўнай! Пржавальскі быў надзвычай рады. Галоўнае, што ён “сам па сабе” і можа вольна планаваць свой час і заняткі. Нарэшце яму выпала зайздросная доля і цяжкі абавязак — даследаваць мясціны, дзе амаль не ступала нага еўрапейца.

Прэпаратарам стаў Стась Ягуноў, 16-гадовы тапограф, які выпадкова зайшоў да Пржавальскага, спадабаўся яму і згадзіўся ехаць ва Усुरыйскі край. Не бяда, што ён сын ссыльнага беларуса-паўстанца. Пржавальскі не баяўся, што гэта кіне цень на яго рэпутацыю.

Пржавальскі, Ягуноў і казак Нікалаеў запасліся ўсім неабходным, у тым ліку паляўнічым рыштункам. Першая экспедыцыя пачалася. Пераплылі на параходзе Байкал, праз 10 дзён на паштовых тройках прыбылі ў Срэценск на рацэ Шылка, адкуль пачынаўся водны шлях па Амуры. Але неўзабаве параход сеў на мель. Пржавальскі пастанавіў плыць далей на лодцы. Ён нават рады такому павароту: можна высаджвацца ў якім хочаш месцы, спаць ля агню. У станіцы Албазін*

*Крэпасць Албазін заснаваў у 1665 годзе напалецнік Е. Хабарова — беларус Нічыпар Чарняхойскі (?—1674) з-пад Горадні.

падарожнікі зноў пераселі на параход і паплылі па Амуры. Праз месяц каманда спынілася ў сяле Хабараўка ля вусця Усуры (цяпер горад Хабараўск). На пачатку ліпеня ад моцнай паводкі казацкія станіцы па ўсіх сцяжынах былі затопленыя. Намерыліся плыць уверх па Усуры на лодцы. Гэтае цяжкое плаванне супраць імклівага цячэння (адлегласцю паўтысячы кіламетраў) доўжылася 23 дні. Падарожнікі больш ішлі берагам, але і паплавы былі затопленыя. Пржавальскі, аднак жа, збіраў калекцыі, здабываў птушак, рабіў тапаграфічную здымку мясцін. Весляры-казакі, клянучы “паноў”, з цяжкасцю рухаліся за імі на лодцы.

З станіцы Бусэ Пржавальскі накіраваўся на возера Ханка з яго непаўторнай флорай і фаўнай; Ханка — прыпын для мірыядаў птушак у часы пералётаў. Сабраўшы багатую калекцыю раслін, птушак ды вусякоў (інсектаў), ён пайшоў да ўзбярэжжа Японскага мора, а потым, ужо ўзімку, зрабіў цяжкі паход у Паўднёва-Усурыйскі край. Даводзілася блукаць, начаваць на марозе ля агню і цярпець шмат нягодаў. Гэтая экспедыцыя працяглася 1 100 вёрстаў доўжылася тры месяцы. 7 студзеня 1868 года падарожнікі вярнуліся ў станіцу Бусэ.

Увесну Пржавальскі — зноў на возеры Ханка з мэтай вывучыць яго арніталагічную фаўну і назіраць пралёт птушак. Гэта быў найлепшы перыяд падарожжа, дарма што матэрыяльная сітуацыя была кепская. Са з’яўленнем першых праталін пацягнуліся незлічоныя чароды птушак. Жоравы, чаплі, кулікі, качкі ўсялякіх разнавіднасцяў ляцелі не дзясяткамі, не сотнямі тысяч, а мільёнамі; не чародамі, а хмарамі, якія Пржавальскі параўноўваў з хмарамі саранчы.

Прыродныя багацці краю, амаль не кранутыя чалавекам, уражвалі. Некаторыя рыбіны дасягалі велізарных памераў. Вага бялугі, напрыклад, даходзіла да 5 цэнтнераў пры даўжыні больш за 4 метры, а былі экзэмпляры і на 8 цэнтнераў! На Ханцы дужа ўразілі неабсяжныя зараснікі лотасу, блізкага сваяка гвіянскай каралеўскай вікторыі.

У канцы верасня Пржавальскі пакінуў возера Ханка і накіраваўся да ўзбярэжжа Японскага мора. Даследаваў заліў Пасьет, бухту Святой Вольгі, заліў

Уладзіміра, наведаў Уладзівасток*, у якім жыло тады (разам з вайскоўцамі) паўтысячы чалавек. Ён старанна вывучаў асаблівасці найбольш важных заліваў, бухтаў і гаваняў, іх магчымасці для стаянкі суднаў і эканамічнага развіцця краю.

Ад Уладзівастока да бухты Святой Вольгі Пржавальскі прайшоў па беразе Японскага мора. Дзікая прырода як магнэсам прыцягвала даследніка. Вакол не відаць было аніводнага следу чалавека — усё дзікае, некранутае. Толькі звяры мільгалі па баках.

Далейшыя планы — наведаль Манчжурыю. Але тым часам банда кітайскіх разбойнікаў-золаташукальнікаў (хунхузаў) уварвалася на тэрыторыю Расеі з узбярэжжа Японскага мора, знішчаючы сёлы расейскіх каланістаў і падбухторваючы да паўстання мясцовых кітайцаў. Пржавальскага адлучылі ад яго заняткаў і накіравалі ўціхаміраць іх, што і было выканана — хутка і паспяхова. За гэта ён атрымаў чын капітана, быў пераведзены ў Генштаб і прызначаны старшым ад’ютантам штаба войскаў Приморскай вобласці. Пржавальскі пераехаў у Нікалаеўск-на-Амуры, дзе і пражыў зіму 1868/69 года.

У Нікалаеўску захапленне гульні ў карты прынесла яму немалы прыбытак. Ён гуляў з мясцовымі купцамі і заўсёды паспяхова, за што атрымаў мянушку “залаты фазан”. Выйграваючы тысячу рублёў, як правіла, кідаў гульнію. “Я гуляю для таго, каб выйграць сваю незалежнасць”, — казаў ён. Аднаго разу яму ўдалося выйграць 12 000 рублёў, і ён мог ужо назвацца багатым чалавекам, незалежным ад службы. Ад’яджаючы з Нікалаеўска, наш герой кінуў свае карты ў Амур і сказаў: “З Амурам бывае і амурскія звычкі”.

Акрамя здабыцця незалежнасці “карцёжным спосабам”, у Нікалаеве ён мусіў займацца канцылярскімі справамі, што рабіў з непрыхаванай гідлівасцю. Затое з вялікім задавальненнем апрацоўваў для друку экс-

*Уладзівасток у 1861 годзе заснаваў лейтэнант кліпера “Разбойнік” Амурскай флатыліі, беларус з старажытнага роду Яўген Бурачок (1836–1911), які пазней стаў контр-адміралам. Яго парэшткі ў 1987 годзе былі перанесены з Пецяўбурга ва Уладзівасток. Адна з сапак у горадзе названа гарой Бурачка, а вуліца каля яе падножжа — вуліцай Лейтэнанта Бурачка.

педыцыйныя дзённікі. Ён падрыхтаваў артыкул пра тубыльцаў у паўднёвай частцы Приморскай вобласці, які быў надрукаваны ў часопісе “Известия императорского Русского географического общества” і прынёс аўтару першую навуковую ўзнагароду — сярэбраны медаль гэтага таварыства.

Вясна 1869 года — зноў возера Ханка. Ад 20 сакавіка пачаўся масавы пералёт птушак, і да пачатку красавіка берагі возера сталі непазнавальнымі ад іх незлічонага мноства. Чарада за чарадою імкнуліся яны на поўнач... У ліпені падарожжа закончылася. Мікалай Пржавальскі запісаў у дзённік: “Бывай, Ханка! Бывай, увесь Усурыйскі край! Цэлымі тыднямі запар я не ведаў іншага даху над галавою, акрамя Божай страхі, іншага абсталявання, акрамя свежага зяленіва і кветак, іншых гукаў, акрамя спеву птушак”.

Пройдзена больш за тры тысячы кіламетраў, значная тэрыторыя картаграфаваная. Сабраная багатая калекцыя: 310 чучал птушак, 300 раслін 83 відаў, 10 шкур сысуноў (млекакормячых), 42 віды птушыных яек (550 штук), з занатоўкамі цікавых фактаў пра жыццё і паводзіны звяроў і птушак. Праведзеныя метэаралагічныя назіранні, сабраныя падрабязныя звесткі пра клімат, даследаваныя цячэнне ракі Усуры, басейн Ханкі, схілы хрыбта Сіхатэ-Аліня. Назапашаны багаты матэрыял пра народы Далёкага Усходу, вывучаныя шляхі ў Манчжурыю і Карэю... У Іркуцку, праз які Пржавальскі кіраваўся ў Пецяярбург, у дваранскай зборні ён прачытаў лекцыю пра Усурыйскі край, якую прысутныя выслухалі з вялікай цікавасцю.

У студзені 1870 года падарожнік прыбыў у Пецяярбург. Там, у асяроддзі Геаграфічнага таварыства, ён быў прыняты як свой чалавек. Прывезеныя матэрыялы змусілі вучоных з павагай слухаць маладога даследніка. У сакавіку ён выступіў у Таварыстве з першым дакладам, потым адбыўся яшчэ шэраг выступленняў. Выбух воплескаў па заканчэнні кожнага быў найлепшым сведчаннем таго, што публіка заставалася вельмі задаволеная.

Яго першая экспедыцыя стала буйным укладам у вывучэнне азіяцкай прыроды. Нязвыкламу воку здзіўна бачыць ва Усурыйскім краі такую сумесь поўдня і поў-

начы, трапічных і палярных краёў у раслінным і жывёльным свеце: собаль і мядзведзь суседзяць з тыграм, плямістым аленем і фазанам, ібіс — з палярнай савой, елка — з вінаградам. Усурыйскі тыгр велічынёй і дужасцю перасягае жыхара Бенгаліі. Асабліва здзіўляе выгляд яліны, абвітай вінаградам, або коркавае дрэва, міндаль і грэцкі арэх, якія растуць побач з кедрам і піхтай. Вінаград то сцелецца па зямлі суцэльным дываном, то, як трапічныя ліяны, абвівае дрэвы і звешваецца з іх раскошнымі гірляндамі.

Пржавальскага цікавіла не толькі прырода. На берагах Усуры было каля 30 казацкіх станіц. І ў кожнай ён уважліва назіраў за жыццём расейскіх каланістаў і тубыльцаў: манчжураў, карэйцаў, гольдаў, арочаў. Яго здзівіла гаротнае становішча казакоў. Бледны твар, невысокі рост і цалкам хваравіты выгляд выразна сведчылі пра гэта. Нават дзеці — жывы тып бацькоў: млявыя, няжывавыя. Пра цяжкое становішча ўсурыйскіх казакоў даследнік напісаў артыкул, які змясцілі на сваіх старонках “Пецябургскія ведамасці”.

Экспедыцыя перасягнула ўсе спадзяванні. Накіраваны толькі з мэтай збору статыстычных матэрыялаў, маючы мізэрныя сродкі і раз-пораз адлучаючыся ад службы, Мікалай Пржавальскі зрабіў надзвычай поўнае прыродазнаўча-гістарычнае даследаванне малавадомага краю. Яго цудоўная кніга “Падарожжа ва Усурыйскім краі. 1867—1868”, выдадзеная ў Пецябурзе ў 1870 годзе, атрымала прызнанне навуковага свету. Яна адкрыла ў ім не толькі энергічнага і нястомнага падарожніка, але і выдатнага назіральніка з шырокімі інтарэсамі і заўзятага аматара прыроды з бясспрэчным літаратурным талентам. Відаць было, што гэта, вобразна кажучы, вялікі карабель, якога чакае вялікае плаванне. Але нават аднаго гэтага падарожжа было дастаткова, каб імя Мікалая Пржавальскага засталася ў гісторыі навукі!

Кніга Пржавальскага пра экспедыцыю па Усурыйскім краі, выдадзеная на ўласныя сродкі, звярнула ўвагу і шырокай чытацкай публікі. Твор, напісаны неабыхавай рукой, захопляў шчырасцю і літаратурным майстэрствам, здзіўляў багаццем спазнаваўчага матэрыялу. Красамоўнасць, дакладнасць і шырыня думкі

ўразілі чытачоў. Аўтар між іншага пераконваў у тым, што стэп на берагах возера Ханка — самая лепшая ва ўсім Усурыйскім краі мясціна для пасялення: глебы ўрадлівыя і не патрабуюць вялікіх намаганняў у акультурванні, шмат цудоўных пашаў.

Экзамен на падарожніка здадзены бліскуча! Наперадзе новыя дарогі! Генеральны штаб і Геаграфічнае таварыства прыхільна ўспрынялі яго план даследавання Цэнтральнай Азіі. І ўсё лета прайшло ў падрыхтоўцы да новай экспедыцыі. У Беларусь, на Смаленшчыну, удалося вырвацца толькі ў жніўні. Мара пра Цэнтральную Азію становілася рэальнасцю.

У гэтым годзе ў Беларусі адбыліся перамены ўладаў. Царскі ўрад перадаў усе дзяржаўныя справы ў рукі новага ўрада. Гэты пераход ад аднаго ўрада да другога адбыўся ў вельмі спакійнай і мірнай атмасферы. Новае ўрадавае кіраванне пачало сваю дзейнасць з перагляду ўсіх дзяржаўных спраў і з устанаўлення новага парадку ў дзяржаўным кіраванні. Гэты пераход ад аднаго ўрада да другога адбыўся ў вельмі спакійнай і мірнай атмасферы. Новае ўрадавае кіраванне пачало сваю дзейнасць з перагляду ўсіх дзяржаўных спраў і з устанаўлення новага парадку ў дзяржаўным кіраванні.

У гэтым годзе ў Беларусі адбыліся перамены ўладаў. Царскі ўрад перадаў усе дзяржаўныя справы ў рукі новага ўрада. Гэты пераход ад аднаго ўрада да другога адбыўся ў вельмі спакійнай і мірнай атмасферы. Новае ўрадавае кіраванне пачало сваю дзейнасць з перагляду ўсіх дзяржаўных спраў і з устанаўлення новага парадку ў дзяржаўным кіраванні.

У гэтым годзе ў Беларусі адбыліся перамены ўладаў. Царскі ўрад перадаў усе дзяржаўныя справы ў рукі новага ўрада. Гэты пераход ад аднаго ўрада да другога адбыўся ў вельмі спакійнай і мірнай атмасферы. Новае ўрадавае кіраванне пачало сваю дзейнасць з перагляду ўсіх дзяржаўных спраў і з устанаўлення новага парадку ў дзяржаўным кіраванні.

У КРАІ, ПОЎНЫМ ТАЯМНІЦАЎ

*Выпрабаванне спёкай і лютым холадам * Вярб-
людаў — на рэвальверы * Да загадкавага
Лабнора * У першабытным раі * Разбойніцкі
напад * Лхаса — не для чужаземцаў * Адкрыццё
дзікага каня * Даследаванне Хуанхэ і Кукунора
* Багатыя навуковыя вынікі * “Пра вашыя
подзвігі я раскажу ўсяму свету”*

Жыццёвы шлях даследніка быў вызначаны рашуча і беспаваротна — ён знайшоў сваю стыхію. Гэта — цяжкапраходная і суровая Цэнтральная Азія, вялізныя прасторы якой да яго былі абазначаныя на карце “белай плямай”. Тут, як і ў Цэнтральнай Афрыцы для Лівінгстана, адкрывалася бяскрайняе поле дзейнасці, але самое падарожжа было нашмат цяжэйшым.

Цэнтральнаазіяцкае пласкагор’е (6,5 мільёна квадратных вёрстаў), яшчэ не вядомае еўрапейцам, — гэта Усходні Туркестан, Манголія, Джунгарыя і... Тыбет. Тут усё: вечнаснегавыя хрыбты і гіганцкія вяршыні, дзікія пустыні, безжыццёвыя стэп і мутнае возера, тут жа вытокі вялікіх кітайскіх рэк Хуанхэ і Янцзы. Край для даследніка ва ўсіх аспектах дужа цікавы. Пра яго да Пржавальскага існавалі адно кітайскія веды — памылковыя і супярэчлівыя, а клімат, флора і фаўна былі зусім невядомыя. Гэты велізарны абшар Азіі наш герой і выбраў полем сваіх даследаванняў.

У першым падарожжы па Цэнтральнай Азіі ён збіраўся дайсці да вытокаў вялікай ракі Хуанхэ, да таямнічага возера Кукунор, вядомага толькі па назове, і, калі ўдасца, прабрацца ў Паўночны Тыбет. Геаграфічнае таварыства і Вайсковае міністэрства паставіліся да ягонага праекта зацікаўлена, але сумневы наконт вынікаў адбіліся на памерах адпушчаных сродкаў — яны былі мізэрныя: па 2 000 рублёў на год. У прыдзвер’і Тыбета Пржавальскі меў намер зрабіць выведку для

другой экспедыцыі. Ён ужо не сумняваўся, што ў яго наперадзе абавязкова будзе і другая, і трэцяя... Карыстаючыся слэнгам прафесійнага карцёжніка, ён ужо быў у картачным стосе. А што грошай цяпер далі замала — не бяда, гэты чалавек і ў такіх умовах зробіць усё, каб здзівіць надзьмута-важны Пецяярбург.

20 ліпеня 1870 года імператар падпісаў пастанову аб выправе Пржавальскага і яго варшаўскага вучня Пыльцова на тры гады ў Манголію і Паўночны Тыбет. 10 кастрычніка яны ўжо былі ў Іркуцку, а неўзабаве — у Кяхце, адкуль 17 лістапада рушылі ў дарогу...

Шлях ляжаў праз пустыню Гобі ў Пекін, дзе Пржавальскі абавязаны быў атрымаць ад кітайскага ўрада пашпарт. У сталіцу Кітая ён прыбыў 2 студзеня 1871 года. Горад зрабіў на яго ўражанне агіднага відовішча. Потым у сваёй кнізе “Манголія і краіна тангутаў” (СПб., 1876) ён напіша: “Першага ўражання даволі, каб беспамылкова сказаць, што гэта страшэнная брыдота. Смурод і гразь неймаверныя. Толькі стрэльбы і гарматы еўрапейцаў могуць навесці тут хоць які парадак. Місіянёрская пропаведзь, на якую спадзяюцца ў Еўропе, — марны голас у пустыні”.

У Пекіне ён заставаўся да вясны, рыхтуючыся да небяспечнай і рызыкаўнай экспедыцыі. Каманда была невялікая: Пржавальскі, Пыльцоў і два казакі. Першыя кіламетры праходзілі па пясчаным стэпе. І за ўсю вясну — ніводнага ціхага дня! Буры ўздымалі цэлыя хмары пяску; у поўдзень было не святлей, чым на змярканні. Буйны пясок хвастаў гэтак моцна, што нават вярблуды, звыклыя да ўсякіх цяжкасцяў пустыні, часам паварочваліся спінамі да ветру, чакаючы, пакуль пранясецца шквал.

Спаць даводзілася пад голым небам, а ў стэпе — ані кусціка; агонь раскладалі аргалам (сухім памётам). Пакутавалі таксама ад нястачы вады. Даводзілася карміцца з палявання, бо мясцовыя жыхары ставіліся да чужынцаў варожа, харчовых прыпасаў не прадавалі і начаваць не пускалі. Адночы нават надумаліся нацкаваць на іх сабаку, але Пржавальскі, застрэліўшы яго з рэвальвера, паабяцаў другую кулю гаспадару, і той адразу ж суняўся. Толькі такія захады і надзея на шчасце — вось тое, на чым грунтавалася рашучасць падарожнікаў пусціцца наперад на злом галавы.

Рухаліся не спяшаючыся, па 20—30 вёрстаў за суткі. На некалькі дзён затрымоўваліся ў мясцінах, якія абяцалі багаты фларыстычны і фаўністычны збор. Такімі мясцінамі былі горныя хрыбты. Большая ж частка дарогі пралягала па паўднёвай ускраіне пустыні Гобі, дзе ім даводзілася пакутаваць ад лютай спякоты. Пад вечар спыняліся ля калодзежа, ставілі палатку і разводзілі цяпельца, на якім варылі кашу, гарбату. Пакавалі калекцыі, рабілі чучалы. Коней прывязвалі каля палаткі, а вярблюдаў укладвалі побач з рэчамі ці крыху збоку. На зямлю спускалася ноч, дзённы сквар спадаў, і стомленыя падарожнікі засыналі як пшаніцу прадаўшы...

Даследаваўшы хрыбет Їнь-Шань, Пржавальскі высветліў, што ён абрываецца ў даліне Хуанхэ, і тым самым зняпраўдзіў гіпотэзу Гумбальта пра сувязь гэтага хрыбта з Цянь-Шанем. Пераправіўшыся цераз Хуанхэ, ён прасачыў яе цячэнне на працягу амаль 450 вёрстаў сярод аднастайных пяскоў Ардоса. Нанёс яе на карту і зноў перабраўся цераз раку. Пасля двух тыдняў у гарах каманда вымушаная была павярнуць назад, бо скончыліся сродкі. За 10 месяцаў было пройдзена 3 500 вёрстаў, даследаваны зусім невядомыя мясціны, сабраныя багатыя калекцыі раслін і жывёл, падрабязныя метэаралагічныя дадзеныя.

З'ездзіўшы ў Пекін, Пржавальскі пазычыў у расейскага пасла 1 300 рублёў, зноў забяспечыў экспедыцыю і ў сакавіку 1872 года выступіў у дарогу. Ішлі па гарачых пясках, дзе часам на сотні вёрстаў не траплялася ні кроплі вады, а рэдкія калодзежы былі атручаныя дунганамі. Аднаго разу, калі ўжо напіліся гарбаты і напілі вярблюдаў, вычарпаўшы з калодзежа ваду, агледзелі на дне труп чалавека.

З прыходам восені накіраваліся да возера Кукунор. Даследавалі яго і пайшлі далей — да Тыбета. Слава падарожнікаў дасягнула апагею — тубыльцы сцвярджалі, што яны паўбагі, загавораныя ад куляў, могуць насылаць буры. Натопамі людзі ішлі да іх на паклон, хворыя спадзяваліся на ацаленне, бацькі прыводзілі сваіх дзяцей для бласлаўлення. Адноўчы экспедыцыя спаткала грамаду з дзвюх сотняў чалавек. Тыя стаялі паабাপал дарогі на каленях і шчыра маліліся “вялікаму святому” — Пржавальскаму.

Нарэшце каманда дасягнула Паўночнага Тыбета. Больш за два месяцы, праведзеныя ў гэтым суровым краі, былі найцяжэйшым перыядам падарожжа. Немагчыма было паляваць: ад марозу дубелі рукі, у стрэльбу цяжка было засунуць патрон. Буры, што ўздымалі хмары пяску, заімглялі паветра. Насупраць ветру нельга было расплюшчыць вочы, займала дыханне. Нават уначы людзі не маглі як след адпачыць. Дый пасцеллю быў толькі лямец, пасланы проста на мёрзлую зямлю. Падарожнікі не мыліся і не мянялі сподняга — праць яго не было дзе і не было калі. Адзежа ператварылася ў лахманы.

Узнагародай былі дужа багатыя навуковыя вынікі: тут усё новае і невядомае для навукі — горы, рэкі, клімат, фаўна, флора. Больш за ўсё захапляла і здзіўляла мноства буйных жывёл: велізарныя статкі якаў, дзікіх аслоў, антылоп і горных бараноў.

Дабраўшыся да вышнявін Янцзы, экспедыцыя зноў была вымушана спыніцца — шмат якія вярблюды палі, а астатнія ледзь ногі цягнулі. У кішэні Пржавальскага заставалася ўсяго дзесяць рублёў. У сакавіку 1873 года падарожнікі дасягнулі Кукунора, дзе вымянялі вярблюдаў на некалькі рэвальвераў. Што дало магчымасць правесці тры веснавыя месяцы каля возера. Больш за два месяцы потым правялі ў гарах і рушылі праз Гобі на Ургу. Праз самую дзікую і цяжкапраходную частку пустыні — цягам 1 100 вёрстаў ніводнага азярца і амаль ніводнага калодзежа. І гэта ў разгар ліпеньскай спякоты!

Нарэшце, стомленыя і абадраныя, прыйшлі ў Ургу. І, калі трапілі ў цывілізаванае асяроддзе, усё ім здалося дзіўным — ад талерак і відэльцаў да мэблі і люстэркаў. Прамінулая экспедыцыя і ўсе яе нягоды здаліся нейкім страшным сном. Падарожнікі гэтак знясілелі, што, памыўшыся ў лазні, якой не ведалі два гады, ледзь трымаліся на нагах. Толькі праз два-тры дні пачалі ачуньваць, спакойна спаць і папоўніцы есці.

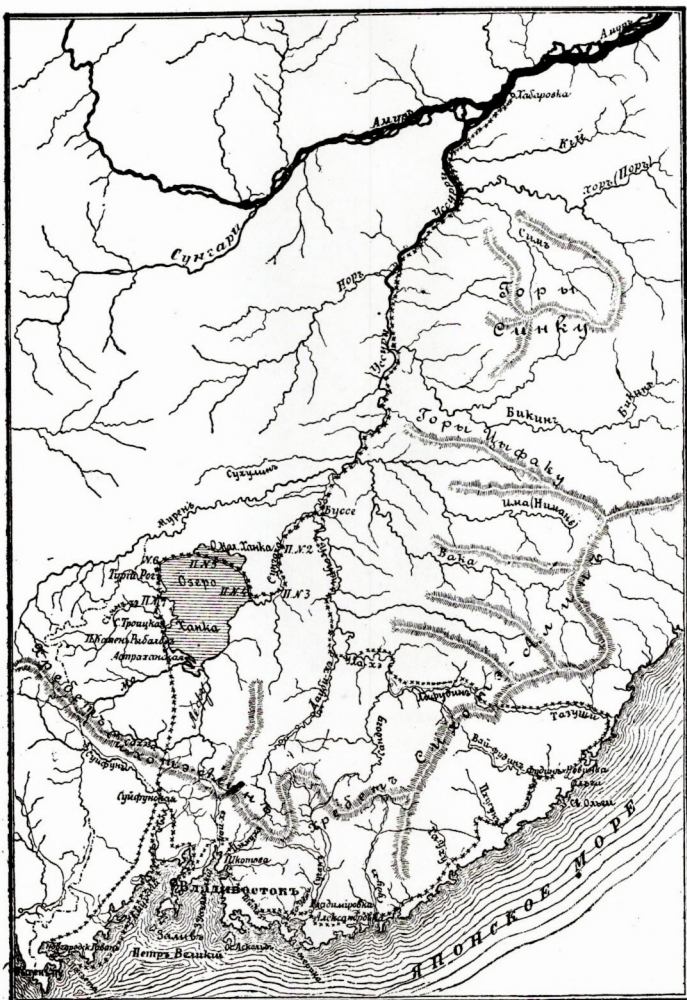
Так скончылася адна з выдатных экспедыцый другой паловы XIX стагоддзя — унікальная і мужнасцю ўдзельнікаў, і беспрэцэдэнтнай значнасцю вынікаў пры мізэрных сродках. За тры гады (1870—1873) было пройдзена 12 000 кіламетраў, палова якіх зафіксаваныя бусольнай здымкай; даследавана гідраграфія, апісана

«Лук» – родавы герб Пржавальскіх

Мікалай Пржавальскі. Парадны партрэт

Старая карта Уссурийскаго краю з пазначэннем маршруту экспедыцыі
Мікалая Пржавальскага

Арол-ягнятнік.

Буйны драпежнік з размахам крылаў каля двух з паловай метраў.
У Азіі водзіцца па ўсіх высокіх гарах — ад Алтая да Гімалаяў

Амурскі тыгр — насельнік пушчаў Усурыйскага краю

Манголы.
Тагачасны малюнак

Сутычка экспедыцыі з дунганамі

Абдуль Юсуповъ.

Зиланъ.

Егоровъ.

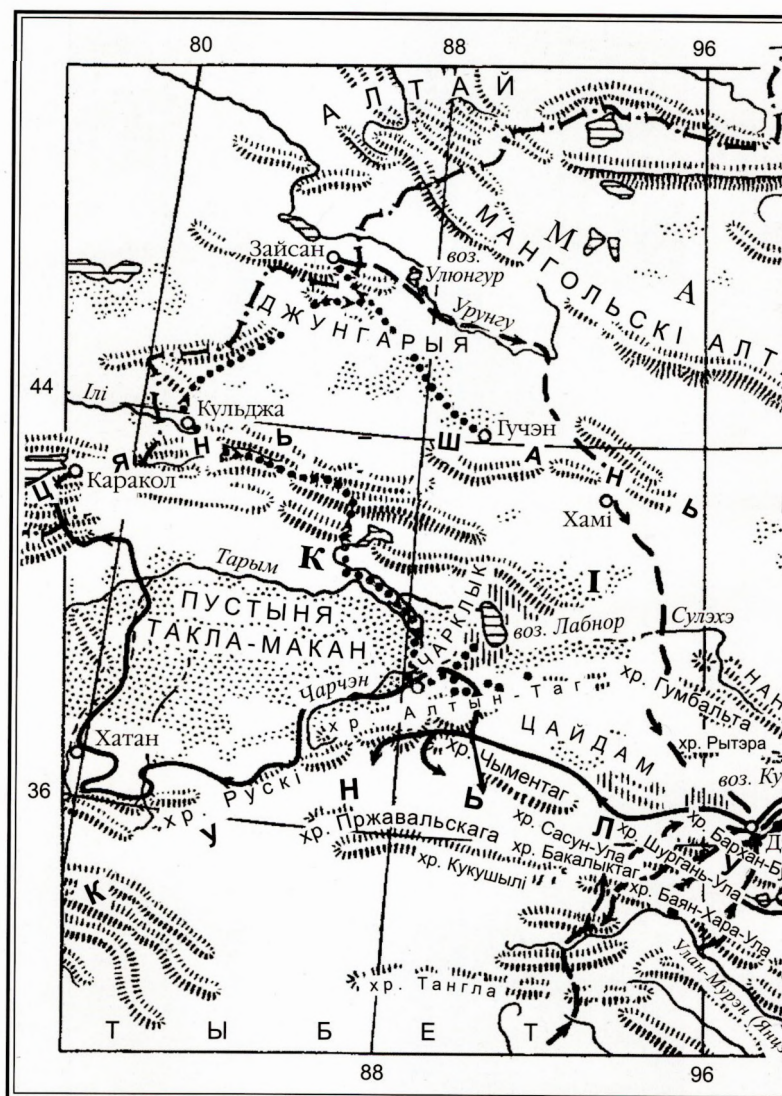
Роборовскій.

Коломейцевъ.
ПРЖЕВАЛЬСКІЙ.

Персонал першай экспедыцыі Мікалая Пржавальскага ў Тыбет

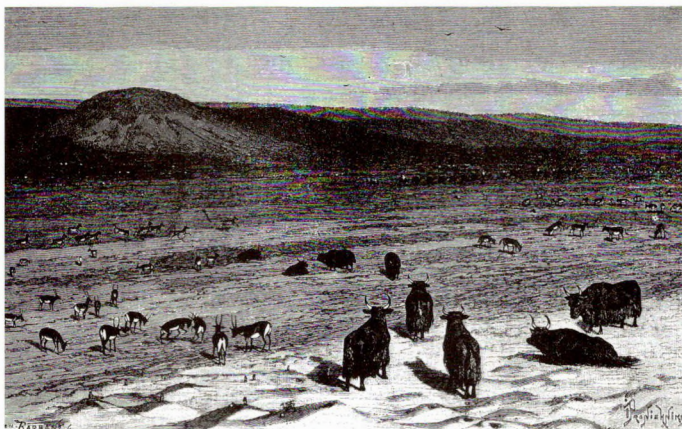

Пераход экспедыцыі цераз перавал Таргай у Тыбеце

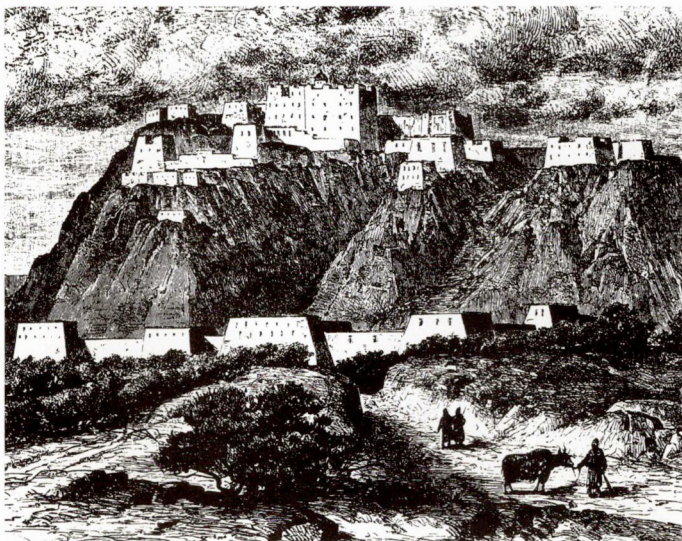

Карта Цэнтральнай Азіі з маршрутамі чат

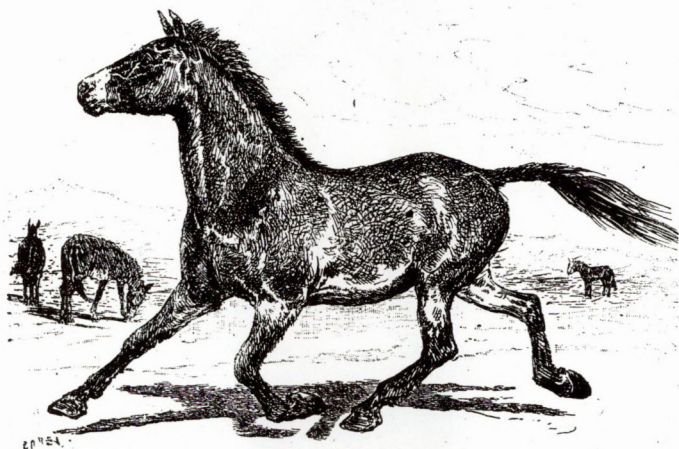
Жывёльны свет Тыбета

Лхаса – сталіца Тыбета, сусветны цэнтр ламаізму.
Самае вялікае мара Мікалая Пржавальскага, да якой ён імкнуўся
ўсё сваё вандроўніцкае жыццё і якая так і засталася недасяжнай

Вярблюд,
нагружаны скрынкамі для экспедыцыйных калекцый

Дзікі конь —
новы від, адкрыты пад час трэцяй экспедыцыі ў Цэнтральную Азію,
вядомы цяпер пад назовам “конь Пржавальскага”

Жаночыя строі мангольскага племя далды.
Этнаграфічная замалёўка

Фрагмент рукапісу Мікалая Пржавальскага

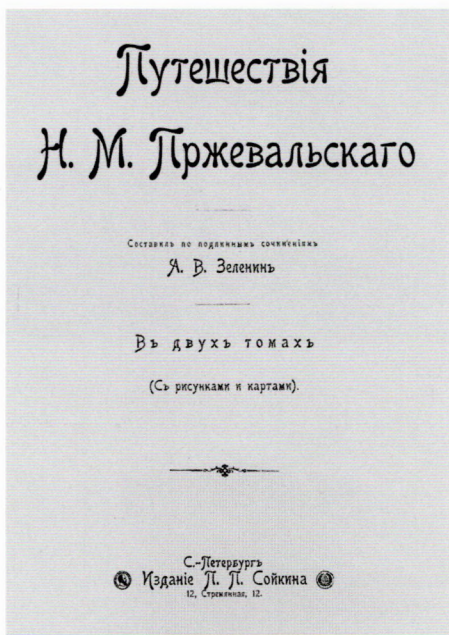
Асабістая зброя падарожніка

Скураны футарал для геадэзічнай прылады

Залаты медаль імя Пржавальскага,
заснаваны Геаграфічным таварыствам СССР у 1946 годзе

Тытульны аркуш аднаго з першых грунтоўных выданняў
пра славу тага падарожніка

Помнік на магіле Мікалая Пржавальскага
на беразе возера Ісык-Куль

вялікая пустыня Гобі; праведзены метэаралагічныя назіранні, сабраны вельмі багатыя калекцыі сысуноў, птушак, паўзуноў, рыб, вусякоў, раслін. Гэтае падарожжа сучаснікі справядліва назвалі навуковым падзвігам.

З Ургі Пржавальскі накіраваўся ў Кяхту, а адтуль — у Іркуцк, Маскву, Пецябург. З першых жа дзён па вяртанні пачаліся ўрачыстыя сустрэчы і абеды, віншаванні і авацыі. Пасыпаліся ўзнагароды. Вайсковы міністр дамогся для Пржавальскага пенсіі на 600 рублёў, наступнага чыну і штогадовага ўтрымання памерам 2 250 рублёў. Берлінскае геаграфічнае таварыства абрала яго сябрам-карэспандэнтам, Міжнародны геаграфічны кангрэс у Парыжы прыслаў ганаровую грамату, Геаграфічнае таварыства Францыі — залаты медаль, Міністэрства асветы Францыі — “Пальму Акадэміі”, Расейскае геаграфічнае таварыства — Канстанцінаўскі залаты медаль, самую высокую ўзнагароду!

Наступныя тры гады былі аддадзеныя апрацоўцы матэрыялаў. Пржавальскі жыў то ў Пецябурзе, то ў Атрадным. У сталіцы нудзіўся, клянучы гарадскую мітусню; у маёнтку цешыў душу на паляванні. Апісанне экспедыцыі і яе вынікаў аформілася ў кнігу “Манголія і краіна тангутаў”. Выдаць яе ўзялося Геаграфічнае таварыства. Калі першы том выйшаў у свет (1875), яго адразу ж пераклалі на французскую, нямецкую і ангельскую мовы. Ён змяшчае апісанне падарожжа, карціны прыроды і жыцця ў Цэнтральнай Азіі. Усе звесткі пададзеныя прыгожай літаратурнай мовай. Другі том — спецыяльны, для якога аўтар склаў апісанне птушак і апрацаваў запісы метэаралагічных назіранняў, асвятліў пытанні сістэматыкі і зоагеаграфіі.

Пржавальскі звярнуўся ў Геаграфічнае таварыства з праектам новай экспедыцыі. Гэтым разам ён намысліў прабрацца праз Джунгарыю да таямнічага возера Лабнор, вядомага еўрапейцам (з часоў Марка Пола*) толькі па назове, потым у Паўночны Тыбет і далей — да вытокаў ракі Брахмапутры.

*Марка Пола (каля 1254—1324) — венецыянскі падарожнік, у 1271—1275 гадах ажыццявіў падарожжа ў Кітай, дзе пражыў 17 гадоў. Яго ўспаміны склалі змест “Кнігі” (1298) — адной з першых еўрапейскіх крыніц па геаграфіі, этнаграфіі і гісторыі краін Усходу.

Што да чаканых вынікаў гэтага паходу, то цяпер ужо ні ў кога не ўзнікала ніякіх сумневаў. Пржавальскі з поўным правам мог гаварыць як прызнаны аўтарытэт, якога слухалі з павагай. І Геаграфічнае таварыства дамаглося для яго з дзяржаўнага скарбу субсідыі на 27 740 рублёў. Папличнік з першай экспедыцыі Міхаіл Пыльцоў ажаніўся і застаўся дома, яго замяніў 18-гадовы Фёдар Эклон, сын аднаго з службоўцаў Акадэміі Генштаба.

* * *

У траўні 1876 года Пржавальскі выехаў з сваімі спадарожнікамі ў Сяміпалацінск праз Маскву, Ніжні Ноўгарад і Омск. Пры канцы ліпеня прыбылі ў Кульджу, адкуль 12 жніўня каманда рушыла па рацэ Ілі. Дасягнуўшы Цянь-Шаня, Пржавальскі спыніўся тыдні на тры ў вялізнай катлавіне, дзе было шмат усялякай зверыны.

З Цянь-Шаня ўніз па цячэнні Тарыма накіраваліся да возера Лабнор. Даследаванне гэтай ракі і возера было адной з найважнейшых задач Пржавальскага. Крыху на поўдзень ад Лабнора ён адкрыў вялікі хрыбет Алтын-Таг і за 40 дзён прасачыў яго на працягу 500 вёрстаў пры вельмі бліжэйшым надвор'і. Адсюль Пржавальскі пайшоў на Лабнор, дзе правёў два веснавыя месяцы, назіраючы за пралётам птушак. Мірыяды іх праносіліся ўдзень і ўначы над палаткай падарожнікаў, і арніталагічная здабыча была велізарная. Аб'ехаўшы возера на лодцы і зняўшы яго на карту, Пржавальскі рушыў у зваротны шлях і 3 ліпеня 1877 года вярнуўся ў Кульджу.

Першая палова экспедыцыі скончылася паспяхова. Араграфія* і гідраграфія гэтага рэгіёна нутраной Азіі былі пададзеныя ў зусім новым святле. Апрача таго, пройдзеная тэрыторыя была, як і належыць, усебакова даследаваная ў прыродна-гістарычным аспекце. У Куль-

*Араграфія — апісанне вонкавых формаў зямной паверхні (па-водле вышыні, працягласці, характару схілаў ды інш.) і іх узаема-нага размяшчэння.

джы Пржавальскі атрымаў ліст ад маці, у якім яна павіншавала яго з падвышэннем да звання палкоўніка і паведаміла пра смерць дзядзькі Паўла Карэтнікава.

28 жніўня Пржавальскі зноў выйшаў з Кульджы і ў лістападзе прыбыў да падножжа Цянь-Шаня. Тут ад далейшага руху давялося адмовіцца. Яшчэ на Лабнорскім маршруце ён заразіўся непрыемнай, дакучлівай хваробай, ад якой нясцерпна свярбела ўсё цела, — ні днём, ні ноччу не было спакою. Ён наважыўся вярнуцца дадому, грунтоўна вылечыцца і тады ўжо зноў ісці ў Тыбет. Так скончылася яго другое падарожжа ў Цэнтральную Азію.

Пры падрыхтоўцы да Тыбецкай экспедыцыі, Пржавальскі атрымаў тэлеграму пра смерць маці. Гэта была невымерная страта. Ён любіў яе ўсёй душою, і ў Атрадным яго нязменна чакалі цеплыня і ласка. Там забываліся перажытыя нягоды, на душы становілася спакойна і радасна. Але прага дзейнасці і неадольнае імкненне да падарожжаў зноў клікалі яго ўдалячынь. І самай цяжкой хвілінай заўсёды было развітанне з маці...

Тэлеграма вайсковага міністра, які патрабаваў ад класці паход з прычыны ўскладнення дачыненняў з Кітаем, стала вельмі дарэчы. Пакінуўшы вярблюдаў і правіянт у Зайсані, Пржавальскі накіраваўся ў Пецябург. Вынікі экспедыцыі ён выклаў у кнізе “Ад Кульджы за Цянь-Шань і на Лабнор”, якая адразу ж была перакладзеная на еўрапейскія мовы і выклікала водгукі захаплення заходнееўрапейскіх навукоўцаў.

У гэтыя гады быў адкрыты і вывучаны загадкавы Лабнор, даследаваны велізарны хрыбет Алтын-Таг, што дазволіла дакладна акрэсліць паўночную мяжу Тыбета. Апісанне названых тэрыторый было прызнанае ў Расеі і за мяжою як вялікія геаграфічныя адкрыцці. Асабліва каштоўнымі былі звесткі пра клімат пустыні Такла-Макан.

Геаграфічнае таварыства Берліна прысудзіла яму Вялікі залаты медаль Гумальта, Лонданскае — Каралеўскі медаль, Санкт-Пецярбургская акадэмія навук і Батанічны сад выбралі яго ганаровым сябрам. У Пецярбурзе, як звычайна, даймалі абедамі, запрашэннямі, просьбамі прачытаць лекцыі.

Пажыўшы ў Атрадным, залячыўшы болькі і акрыяўшы духам, Пржавальскі стаў рупіцца аб падарожжы ў Тыбет. З дзяржаўнага бюджэту яму выдалі 20 тысяч рублёў у дадатак да таго, што засталася ад Лабноркай экспедыцыі. 28 сакавіка 1879 года каманда з трынаццаці чалавек (два прапаршчыкі, трое салдатаў, пяць казакоў, прэпаратар і перакладнік) выступіла з Зайсана.

Перамяшчэнне, як заўсёды, запавольвалася здымкай мясцовасці, паляваннем, зборам раслін. Каля якога-небудзь калодзежа або крыніцы спыняліся на начлег, ставілі палатку, разводзілі агонь, варылі вячэру. Усе разумелі, што ў азіяцкіх пустынях трэба забыцца на ўсялякую гідлівасць, інакш туды лепей не ісці. Цывілізаваны камфорт тут немагчымы: ніякія грошы не перакінуць салёнай вады ў прэсную, не зберагуць ад маразоў, спёкі і пыльных бураў.

У знакамітым з глыбокай старажытнасці Хамійскім аазісе спыніліся на некалькі дзён. Гэта важны гандлёвы і стратэгічны пункт, і Пржавальскаму хацелася бліжэй пазнаёміцца з ім.

З Хамі накіраваліся праз невядомыя хрыбты Нань-Шаня ў бок загадкавага Тыбета, які пачынаўся на вышыні каля 4 000 метраў. Экспедыцыя ўступіла нібыта ў іншы свет, дзе найперш уражвала фантастычнае мноства дзікіх жывёлаў. На пашах у далінах рэк колькасць буйных звяроў дасягала неймавернага ліку. Дзікія які нават не памыкаліся ўставаць, калі паўз іх праходзіў караван. Імчаліся табуны куланаў, у грацыёзнай позе стаялі самцы аронга, хутка, быццам гумовыя мячыкі, скакалі антылопы ада. Здавалася, вандроўнікі трапілі ў першабытны рай, дзе не было яшчэ ні грэху, ні ліха. Канца-берагу не было іх здзіўленню і захапленню...

Між тым надышла зіма, прыпаклі маразы, пашы пакрыліся снегам. Пачала турбаваць нястача паліва і корму: вярблюдыдохлі ад стомы і бяскорміцы, людзям пагражала небяспека застацца без табольных жывёл і заблудзіцца сярод снегавых пустыняў.

Непрыветны стаў магутны Тыбет: да касцей пранізвалі вятры, нізка над даляглядам віселі грозныя хма-

ры. Праваднік з плаксівай фізіяноміяй мармытаў малітвы і вяшчаў падарожнікам усялякія беды. Тыбецкае пласкагор'е зрэзана хрыбтамі, якія, дарэчы, упершыню адкрытыя і даследаваныя Пржавальскім. Экспедыцыя паспяхова пераваліла цераз усе гэтыя хрыбты, але нягоды добра-такі стамілі ўсіх: знясіленне, млявасць, задышку і сэрцабіцце адчуваў кожны. У гарах на іх напала разбойніцкая хеўра, якая займалася рабаваннем караванаў. Падарожнікаў атакавала каля 70 конных яграеў. Яны былі адбітыя і адступілі з вялікімі стратамі.

Праз усе гэтыя перашкоды згуртаваная каманда нястрымна імкнулася наперад. Заставалася ўжо меней як 250 вёрстаў да Лхасы, калі давялося спыніцца, — тыбецкі ўрад, не хочучы пускаць Пржавальскага ў сваю сталіцу, выставіў па дарозе на Лхасу пікеты. Ён змушаны быў адступіцца. Ды навуковы бок падарожжа ад гэтага практычна не пацярпеў. Наведванне забароненай для еўрапейцаў Лхасы надало б экспедыцыі больш бляску і шыку, але тое, што складала яе сутнасць і сэнс, — вялікія геаграфічныя адкрыцці і каштоўныя калекцыі — і без таго заставалася грандыёзным сведчаннем яе поспеху.

Вяртанне было надта цяжкое. І людзі, і жывёлы знясілелі, прадуктаў было вобмаль. У расейскім пасольстве Пекіна пайшлі трывожныя чуткі. Пецябургскія газеты пісалі, што Пржавальскага абрабавалі да ніткі і нібыта нават забілі... Толькі ў лютым 1880 года прыйшла вестка: жывы, здаровы, а потым і ліст з паведамленнем пра далейшы паход да вытокаў вялікай ракі Хуанхэ. Раён гэты быў невядомым і ўяўляў вялікую цікавасць для навукі. У вышнявіне (цягам 1 200 кіламетраў) рака мае горны характар і па колькасці вынесены адкладаў займае сярод вялікіх рэк свету першае месца (даўжыня ракі да Жоўтага мора — 4 850 кіламетраў). Экспедыцыя працавала тут некалькі месяцаў, затым пайшла да возера Кукунор. Даследаванне Хуанхэ і Кукунора — неацэнная заслуга Пржавальскага перад сусветнай геаграфіяй. Прабыўшы тры месяцы на Кукуноры, накіраваліся да Ургі праз самую сярэдзіну вялікай азіяцкай пустыні Гобі.

Вынікі падарожжа — надзвычай важкія і цікавыя. На карту нанесены амаль не вядомыя раней раёны

Цэнтральнай Азіі. Адкрытыя шэраг магутных горных хрыбтоў. За 19 месяцаў каманда прайшла праз Усходні Цянь-Шань і Джунгарыю, Заходні Нань-Шань і Куку-нор, Тыбецкае нагор'е і Гобі. Пржавальскі меў магчымасць рабіць параўнанні прыроды розных раёнаў, што зрабіла геаграфічныя матэрыялы яшчэ больш каштоўнымі. Быў адкрыты шлях да Лхасы, апісана жыццё тыбетцаў, тангутаў, кітайцаў Нань-Шаня. Папоўніліся калекцыі, у ліку якіх дзікі конь з вялікай галавой і кароткімі нагамі* — яго натурныя замалёўкі зрабіў Усевалад Рабароўскі, а адкрыццё гэтае стала сенсацияй у навуковым свеце.

Сучаснікі назвалі трэцюю экспедыцыю Пржавальскага (1879—1880 гг.), як і Мангольскую (1870—1873 гг.), подзвігам! Зварот яго ў Пецярбург быў трыумфальны. Пачынаючы з Вернага** адусюль сыпаліся віншавальныя тэлеграмы, ладзіліся ўрачыстыя сустрэчы. Усіх удзельнікаў паходу ўзнагародзілі: Пржавальскаму далі пажыццёвую пенсію 600 рублёў (у дадатак да ранейшых 600 рублёў) і ордэн, астатнім — таксама грашовыя прыбаўкі і знакі ўзнагароды. Пецярбургская Дума абрала Пржавальскага ганаровым грамадзянінам сталіцы і асігнавала 1 500 рублёў на ўсталяванне яго партрэта ў думскай зале. Маскоўскі ўніверсітэт абраў яго ганаровым доктарам, розныя расейскія і замежныя вучоныя таварыствы — ганаровым сябрам. А што да візітаў і абедар, дык іх было гэтулькі, што яны апрыкралі нашаму герою як горкі яблык.

*Конь Пржавальскага (*Equus przewalskii*) — няпарнакапытная жывёла, блізкая да тарпана. Даўжыня цела самца — 2,3 метра, вышыня ў карку — 1,3 метра. Самкі меншыя. Грыва кароткая, стаячая, без грыўкі, чорнага колеру. Агульная афарбоўка рудавата-жоўтая, хвост кароткі і негусты. Жыве на паўночным захадзе Кітая і на поўдні Манголіі. Гэта адзін з продкаў свойскага каня. У сярэдзіне XX стагоддзя больш за 100 заапаркаў свету мелі такіх конікаў, але ў няволі яны знаходзіліся на стадыі вымірання — 59 асобін у 1959 годзе. Былі прыняты экстраныя захады для іх ратавання. Да XXI стагоддзя коней стала ўжо больш за 750. Самы вялікі табун — у Асканіі-Нова, каля сотні жывёлін. Неўзабаве іх можна будзе вярнуць на прарадзіму, каб яны не страцілі прыродных звычак і інстынктаў.

**Цяпер Алма-Ата ў Казахстане.

Скончыўшы справы ў Пецярбурзе, Пржавальскі паехаў на радзіму. Побач з Атрадным пралягло палатно Рыжска-Арлоўскай чыгункі, на шмат вёрстаў вакол высеклі лясы, параспуджваўшы звяроў і птушак. Стала шумна і мнагалюдна. Яму хацелася знайсці на роднай Смаленшчыне глухі закутак — хоць нейкае падабенства азіяцкіх нетраў. Папрасіў знаёмых і сяброў паспрыяць у гэтым. Нарэшце пошукі ўвянчаліся поспехам: у 1881 годзе ён купіў у Парэцкім павеце ў абшарніка Лявона Глінкі маёнтак Слабаду, у цудоўнай глухой мясцовасці з хваёвымі барамі, азёрамі Сопша і Чысцік. Усё тут зачароўвала яго: блакітная далеч азёраў, магутныя хвоі на берагах і... цішыня. “Лес як сібірская тайга”, — захапляўся ён. Для рыбалова і палюўнічага раздолле: качкі, глушцы, цецярукі, рабчыкі, мядзведзі, ласі і нават дзікі. Нарэшце ён займеў свой дом. Гэта быў і час яго велічнага трыумфу пасля надзвычай цяжкага трэцяга падарожжа ў Азію.

У Слабадзе Пржавальскага вабілі цішыня і хараство прыроды — гарыстая мясцовасць нагадвала Урал. Лепшага, чым Слабада, месца не знайсці! Пржавальскі — землеўласнік, мае 2 200 дзесяцін зямлі. Але гаспадарка яго не цікавіла. Ёю займаўся кіраўнічы Дзянісаў, а ў слабодскім доме галоўнай гаспадыняй стала Вольга Макарава, былая няня.

На беразе дзівоснай прыгажосці возера Сопша, якое, паводле паэта Рыленкава, “у гарыстых берагах, нібыта Байкал у мініяцюры”, і дасюль стаіць дом Пржавальскага. Тут усім яго сябрам-спадарожнікам знаходзілася месца. Хлебасольны гаспадар радаваўся гасцям. Але доўга раздабарваць з імі не мог: клікала работа. І тады ратавала маленькая вартоўня ўглыбіні саду, якую ён называў “хаткай” і куды перанёс свае экспедыцыйныя дзённікі і карты. Нікому не дазвалялася пераступаць яе парог без ягонага дазволу!

У “хатцы” Пржавальскі скончыў працу з кнігай аб трэцім падарожжы — “Ад Зайсана праз Хамі ў Тыбет і на вышніявыны Жоўтай ракі”. Тут напісана і кніга аб чацвертай экспедыцыі — “Ад Кяхты на вытокі Жоўтай ракі”. Гэтыя творы ўвайшлі ў залаты фонд сусветнай геаграфічнай літаратуры.

Пазней, улетку 1887 года, Пржавальскі перасяліўся ў двухпавярховы дом, які пабудаваў побач з старой

драўлянай хатай у адпаведнасці з сваім густам — дом быў утульны і выглядаў прыгожа. Вакол яго пасадзілі сад і вялікі бярозавы гай, у садзе выкапалі сажалку.

* * *

Яшчэ не скончыўшы апісання трэцяй экспедыцыі, Пржавальскі пачаў рупіцца пра наступную. І 20 кастрычніка 1883 года каманда ў складзе 21 чалавека выступіла з Кяхты. Прайшоўшы Гобі і пераваліўшы гіганцкі хрыбет Бурхан-Буда, ступілі на пласкагор'е Тыбета і неўзабаве дасягнулі вытоку Хуанхэ. Тут прабылі даволі доўга. Даследавалі водападзел рэк Хуанхэ і Янцзы, хрыбты і вяршыні навакол. Потым Пржавальскі рушыў у бок Лабнора і далей праз Усходні Туркестан да мяжы Расеі з Кітаем. Уся гэтая частка падарожжа была поўная геаграфічных адкрыццяў: на карце з'явіліся горныя хрыбты, вечнаснегавыя вяршыні, азёры, азёры і рэкі. 29 кастрычніка чацвертая экспедыцыя, якая доўжылася больш за два гады, завершылася ў Караколе*.

Вынікі яе дазволілі звязаць разам усе маршруты па Цэнтральнай Азіі і зрабіць яе карту навукова дакладнай. За гэтую экспедыцыю Пржавальскі атрымаў чын генерал-маёра, пенсія была павялічаная да 1 800 рублёў. Вучоны свет таксама не забавіўся ў выказванні сваёй пашаны славутаму падарожніку. Адкрыты ім хрыбет Загадкавы быў названы хрыбтом Пржавальскага, географы Швецыі ўшанавалі яго найвышэйшай узнагародай — медалём “Вега”, Таварыства землярэства ў Ляйпцыгу і Акадэмія ў Гале выбралі ганаровым сябрам.

У чацвертым падарожжы ўзяў удзел 17-гадовы канторшчык слабодскага бровара Пётра Казлоў**, які стаў

*У 1889 годзе перайменаваны ў Пржавальск, у 1921 годзе яму вярнулі стары назой, у 1939 годзе зноў далі найменне Пржавальск. І, нарэшце, з 1992 года гэты кіргізскі горад займеў сваё спрадвечнае імя — Каракол.

**Пётра Казлоў (1863–1935) — кіраўнік трох экспедыцый у Цэнтральную Азію, у часе якіх даследаваў вышнявіны рэк Хуанхэ, Янцзы, Меконг, адкрыў у пустыні Гобі рэшткі старажытнага горада Хара-Хота, сабраў багаты матэрыял па прыродзе і гісторыі даследаваных земляў.

пазней пераемнікам вялікай справы настаўніка. У канцы паходу Пржавальскі звярнуўся да сваёй каманды: “Мы выканалі сваю задачу да канца — прайшлі і даследавалі тую мясцовасць Цэнтральнай Азіі, дзе яшчэ не ступала нага еўрапейца. Гонар вам і слава, таварышы! Пра вашыя подзвігі я распавяду ўсяму свету. Цяпер жа абдымаю кожнага з вас і дзякую за верную службу — ад імя навукі, якой мы служылі, і ад імя Радзімы, якую мы праславілі”.

Па заканчэнні чацвертай экспедыцыі Пржавальскі больш жыў у Слабадзе. Наведванне Пецярбурга звычайна суправаджалася ўрачыстасцямі і авацыямі. У канцы 1886 года Акадэмія навук на ўрачыстым паседжанні ўганаравала яго медалём з ягоным профілем і надпісам: на аверсе — “Мікалаю Міхайлавічу Пржавальскаму Акадэмія Навук”, на рэверсе — “Першаму даследніку прыроды Цэнтральнай Азіі”. Пржавальскі ніколі не ганяўся за шумнымі воплескамі і нават неадлюбіваў іх, але гэтае паседжанне, прамова акадэміка Весялоўскага і захопленое стаўленне публікі зрабілі на яго глыбокае ўражанне.

* * *

Апрацоўка матэрыялаў падарожжа ішла сваім парадкам, і Пржавальскі пачаў думаць пра пятую экспедыцыю, якую хацеў прысвяціць вывучэнню заходняй часткі Тыбета, што заставалася датуль наўзбоч ягоных маршрутаў. Ён намерваўся пайсці ў Тыбет праз Усходні Туркестан — найкарацейшым, але і самым небяспечным шляхам. Гэтым разам каманду ён сабраў намнога большую, чым папярэдняя: у яе ўвайшлі 25 чалавек. Дый забеспячэнне было непараўнальнае, з дзяржаўнага скарбу выдалі аж 80 000 рублёў! Але сам начальнік экспедыцыі быў ужо не той, што раней, ён не адчуваў бадзёрасці. Апрача таго, перад самым ад'ездам цяжка захварэла Вольга Макарава, апошні самы блізкі чалавек. Усё дужа непакоіла яго. Здавалася, ён ідзе ў паход проці свае волі, падпарадкоўваючыся неадольнай сіле. 5 жніўня ў Слабадзе каманда сабралася ўсім сваім складам. Ішлі апошнія зборы. Мікалай выйшаў у сад, пабыў ва ўлюбёнай “хатцы”, абышоў усе знаёмыя мясціны, нібы развітваючыся з родным кутом. На вачах

яго былі слёзы. Ён выйшаў на тэрасу і на адной з калон чырвоным алоўкам напісаў: “Бывай, Слабада! Пржавальскі”, паставіў дату, распісаўся сам і папрасіў паставіць подпісы Рабароўскага, Казлова ды іншых калегаў. Потым сеў у вазок і, калі з вачэй стала знікаць люстра возера Сопша, сказаў: “Ну, цяпер бывай, маё возера!” З Слабоды ён пакіраваў у Пецярбург, дзе прабываў некалькі дзён. Атрымаў аўтарскія паасобнікі кнігі пра чацвертае падарожжа, якая толькі што ўбачыла свет. Паслаў іх у падарунак братам, сябрам. Маркотны настрой не пакідаў яго і тут. Ад доўгіх паходаў пачалі пухнуць ногі. Але Пржавальскі заставаўся непахісны...

Скончыўшы ўсе зборы, выехалі ў Маскву. Калі ўсеleşы ў вагоны, Пржавальскі высунуўся з вакна і крыкнуў акадэміку Фёдару Плеске, які прыйшоў праводзіць яго: “Калі мяне не стане, вазьміце апрацоўку птушак на сябе”. Цягнік крануўся, і Рабароўскі заўважыў слёзы на вачах Пржавальскага. І як наш герой ні стараўся падбадзёрыцца, цяжкія думкі пераследавалі неадчэпна. У Маскве атрымаў вестку пра смерць Макаравай, якую любіў, як родную маці.

24 жніўня выехалі ў Ніжні Ноўгарад, адкуль на параходзе рушылі па Волзе да Каспійскага мора, потым — па Закаспійскай чыгунцы ў Самарканд і далей, у Пішпек*. Тут ён спыніўся на даволі працяглы час, каб канчаткова падрыхтаваць экспедыцыю. Ездзіў у Верны для набыцця розных прыпасаў, для адбору ў каманду салдатаў і казакоў. Вярнуўся ў Пішпек і, заўважыўшы ў наваколлі мноства фазанаў, пайшоў на паляванне. Яно было ўдалым, але сумным сваімі вынікамі — прахадзіўшы цэлы дзень, ён моцна ўвагрэўся і прастудзіўся. Тым не менш працягваў хадзіць на паляванне, выбіраць вярблюдаў, пакаваць рэчы і 8 кастрычніка накіраваўся ў Каракол — пачатковы пункт падарожжа.

Неўзабаве Казлоў і Рабароўскі прыкмецілі, што Пржавальскаму вельмі нядобрыцца: 16 кастрычніка, лежачы ў юрце, ён адчуў сябе так блага, што згадзіўся

**Даўнейшы назоў горада Бішкека, сталіцы Кыргызстана (у 1926–1991 гадах называўся Фрунзе).*

паслаць па лекара. Балелі ногі, і непакоіў цяжар у галаве. Доктар Іван Крыжаноўскі прыйшоў да высновы, што прычына немачы не ў прастудзе, і паставіў дыягназ “брушны тыфус”. Хвароба прагрэсавала, і 19 кастрычніка наш герой усвядоміў, што жыццё канчаецца. Ён аддаў апошнія распараджэнні, прасіў не супакойваць яго марнымі надзеямі, а заўважаючы слёзы на вачах калегаў, называў іх “бабамі”. «Пахавайце мяне на беразе Ёсык-Куля ў паходнай адзежы, — сказаў ён. — Надпіс прасты: “Падарожнік Пржавальскі”».

Хвароба зламала магутныя сілы вялікага чалавека. А 8-й гадзіне раніцы 20 кастрычніка пачалася агонія. Ён трыніў, а за хвіліну да смерці, прыўзняўшыся з ложка, сказаў, каб яму дапамаглі ўстаць. Выпрастаўся на ўвесь свой волатаўскі рост, акінуў поглядам прысутных і вымавіў: “Ну, цяпер я лягу...” Некалькі разоў шумна ўздыхнуў на поўныя грудзі, і гэтая хвіля стала апошняй у жыцці чалавека, які быў для ягоных таварышаў даражэйшым за ўсё на свеце. Усе голасна плакалі, не саромеючыся сваіх слёз.

Вестка пра смерць Пржавальскага зрабіла моцнае ўражанне ў расейскім і заходнееўрапейскім грамадстве. Расейскае геаграфічнае таварыства арганізавала падпіску на заснаванне прэміі і медаля імя Пржавальскага, на магіле яго паставілі помнік, горад Каракол перайменавалі ў Пржавальск...

ВЫДАТНЫ ГЕОГРАФ, НАТУРАЛІСТ І ЭТНОГРАФ

*“Белая пляма” ў сусветнай геаграфіі * Вызначэнне геаграфічных каардынатаў * Гобі — плоскае ўзвышша ці неабсяжная ўпадзіна? * Адкрыццё невядомых горных хрыбтоў * Ля вытокаў вялікіх кітайскіх рэк * Багацце файністчных і фларыстчных калекцый * 33 тысячы кіламетраў па гарах і пустынях*

Яшчэ ў першай палове XIX стагоддзя Кітай быў краінай, замкнёнай для чужаземцаў, з выняткам каталіцкіх місіянераў-езуітаў, якія трапілі ў “Паднябёсную” ў XVI стагоддзі. Пазней, з XVII стагоддзя, яны карысталіся вялікай свабодай перамяшчэння: езуіты Гюк і Габэ нават ажыццявілі пераход з Пекіна ў Лхасу (1843—1845). Яны запачаткавалі такім чынам кітайскую картаграфію. На жаль, геаграфічных звестак у іхных апісаннях вельмі мала.

Крыху лепей быў вядомы караванны шлях з Кяхты ў Пекін, па якім праз кожныя дзесяць гадоў праходзіла расейская духоўная місія. Падрабязнае апісанне гэтага шляху ўпершыню даў вядомы падарожнік Я. П. Кавалеўскі (1809—1868). Для ўсяго астатняга абшару Цэнтральнай Азіі геаграфічная навука валодала інфармацыяй, узятай з кітайскай літаратуры расейскім манахам-сінолагам М. Я. Бічурыным (1777—1853) і нямецкім географам Карлам Рытэрам, а таксама звесткамі з старажытнай кнігі венецыянскага падарожніка Марка Пола.

Наколькі мізэрныя былі гэтыя веды, паказвае вядомы твор А. Гумбальта “Цэнтральная Азія” (1843). Ён прысвечаны ў асноўным Туркестану і Сібіры, а апісанне горных ланцугоў і раўнін Кітая абмежаванае 1—2 ста-

ронкамі. Пры параўнанні з сучаснай картай адразу відаць, колькі там памылак. Такім быў стан сусветнай геаграфіі па Цэнтральнай Азіі ў той час, калі Пржавальскі пачынаў свае знакамітыя падарожжы. Якія ж агулам геаграфічныя вынікі яго чатырох экспедыцый?

Цягам усяго часу, праведзенага ў вандроўках (у цэлым каля 10 гадоў), Пржавальскі ў прыкметных пунктах вызначаў геаграфічныя каардынаты — даўгату і шырату, даючы трывалую аснову для складання геаграфічнай карты па выніках маршрутна-вакамерных здымкаў, якія вёў рэгулярна і якія можна было “прывязаць” да гэтых пунктаў. Пры здымках мясцовасцяў наносіўся іх рэльеф і адзначаліся: пяскі, стэп, лясы, узгоркі, горы, калодзежы, крыніцы, могілкі, селішчы. Рэгістрацыя паказанняў барометра, якія раз-пораз правяралі па паказчыках гіпсатэрмометра*, даволі дакладна вызначала вышыню над роўнем мора. І такім чынам Пржавальскі назапашваў картаграфічны матэрыял, які змяняў ранейшыя памылковыя карты.

Яго назіранні далі шмат новых звестак па фізічнай геаграфіі Цэнтральнай Азіі. Выявілася, што Гобі — не плоскае ўзвышша, а неабсяжная ўпадзіна. І не пясчаная пустыня, як сцвярджалі кітайскія географы, а сухі стэп, дзе пасвяцца статкі свойскай жывёлы. Ён толькі месцамі пераходзіць у пясчаную пустыню.

Гобі, як і астатнія раўніны, — не аднастайная роўнядзь, а падзеленая ў розных кірунках — то гусцей, то радзей — ланцугамі скалістых гор рознай вышыні і групамі пагоркаў. Усходні Цянь-Шань на захадзе і Мангольскі Алтай на поўначы сваімі ланцугамі паступова паніжаюцца ўглыб Цэнтральнай Азіі. Па паўднёвай ускраіне Манголіі, змяняючы адзін аднаго, разлягаюцца ланцугі скалістых гор.

Упершыню было даказана, што Нань-Шань — не адзін хрыбет, як сцвярджаў Гумбальт, а цэлая сістэма паралельных ланцугоў з вечнаснегавымі вяршынямі; што возера Кукунор размешчанае не ў горным вузле, як пісаў Гумбальт, а ў шырокай даліне паміж двума паўднёвымі ланцугамі Нань-Шаня; што на возеры ёсць востраў, дзе жывуць будыйскія пустэльнікі.

*Гіпсатэрмометр — прылада для вымярэння атмасфернага ціску па тэмпературы кіпення вады.

У Нань-Шані Пржавальскі адкрыў некалькі невядомых хрыбтоў і адзначыў кантраст паміж заходняй і ўсходняй часткамі гэтай горнай сістэмы. Сухая заходняя — голая скалістая ланцугі — бязлюдная, але там мноства дзікіх жывёлаў (які, куланы, антылопы, горныя бараны і казлы). Больш багатая ападкамі ўсходняя частка пакрытая лясамі і заселеная.

Натуралісты ўсяго свету даведаліся, што Цайдам — вялізная ўпадзіна, але размешчаная на вышыні 3 000—4 000 метраў. Гэта стэпы і саланчакі, населеныя манголамі. Цайдам аддзяляе Нань-Шань ад Куэнь-Луня. Апошні, як выявіў Пржавальскі, не цягнецца па шыраце ўздоўж паўднёвай ускраіны Цэнтральнай Азіі (так меркаваў Гумбальт), а на мерыдыяне Лабнора ўхіляецца на паўднёвы ўсход, з'яўляючыся ўскраіннымі ланцугамі Тыбецкага нагор'я, і на ўсход ад Кукунора ўваходзіць у межы Кітая.

Пржавальскі адкрыў, што па паўднёвай ускраіне Цэнтральнай Азіі ад Лабнора да Нань-Шаня цягнецца высокі хрыбет Алтын-Таг з вечнымі снягамі. Ён аддзяляе Цайдам ад Цэнтральнай Азіі.

У Нань-Шані і Куэнь-Луні Мікалаю Пржавальскаму давялося даваць назовы цэлым горным хрыбтам. Так з'явіліся іх новыя найменні: хрыбты Гумбальта і Рытэра ў Нань-Шані, Калумба і Марка Пола ў Куэнь-Луні. Адзін вялікі хрыбет, адкрыты ім і названы Загадкавым, пазней атрымаў яго імя.

Пржавальскі ўпершыню апісаў нагор'і Паўночнага Тыбета і яго высокіх вечнаснегавых скалістых хрыбтоў, бязплодных пустынь, падзеленых шырокімі і панылымі далінамі, — раздолле толькі для дзікіх якаў. Адукаваны свет упершыню даведаўся пра зімовыя халады ў гэтым рэгіёне, шалёныя вятры з завеямі і залеўныя летнія дажджы, што ператвараюць даліны ў непраходную багну. Упершыню былі нанесеныя на карту вытокі Хуанхэ і Янцзы з некалькімі іх прытокамі ў скалістых цяснінах.

Возера Лабнор, у якое ўпадае рака Тарым, як высветліў Пржавальскі, размешчана не там, дзе паказвалі кітайскія карты, а далёка на поўдзень. Ён складаецца з двух азёраў, якія пераходзяць у вялізныя балоты з зараснікамі чароту. Тут аніяк не мог стаяць горад Лоп, наведаны сярэднявечным падарожнікам Марка Пола.

Пржавальскі даў шмат новага пра басейн Тарыма і горныя ланцугі Усходняга Цянь-Шаня, паміж мерыдыянамі Карашара і возера Ёсык-Куль. Ён упершыню апісаў бесплодную гарыстую пустыню на шляху ад Нань-Шаня ў аазіс Хамі і яшчэ больш жудасную — Джунгарскую Гобі ў Мангольскім Алтаі.

Метэаралагічныя назіранні, якія Пржавальскі акуратна вёў цягам усіх экспедыцый, далі вялікі матэрыял для вывяснення клімату Цэнтральнай Азіі. Апрацаваў яго прафесар Пецярбургскага ўніверсітэта А. І. Ваейкаў*. Гэты матэрыял даў уяўленне пра сутачныя, месячныя і гадавыя ваганні тэмпературы, летнюю спеку і зімовую сцюжу, сілу і кірунак вятроў, беднасць атмасферных ападкаў. Клімат велізарнай тэрыторыі ўнутры мацерыка, пра які раней мелі цьмянае ўяўленне па ўрыўкавых і фантастычных аповядках даўнейшых падарожнікаў, быў канчаткова высветлены.

Багатыя калекцыі з царства жывёл, дапоўненыя дакладнымі назіраннямі ладу іх жыцця, асабліваючы і размеркавання па асобных рэгіёнах, склалі каласальны матэрыял, апрацаваны пазней спецыялістамі-зоолагамі. Было адкрыта мноства новых відаў і нават родаў: дзікі конь ("конь Пржавальскага"), дзікі вярблюд, некалькі відаў горных бараноў, антылопаў, фазанаў, бальдурука, рыб Кукунора ды іншых азёр, змей, яшчарак, вусякоў. Заслугі яго перад батанікай таксама значныя — сабрана каля 1 700 відаў раслін у 16 000 экзэмпляраў. Яго даследаванні ўпершыню далі поўную карціну расліннасці ўсёй Цэнтральнай Азіі.

Геалагічныя зборы былі невялікімі — ён мала цікавіўся мінераламі**.

Сустрэкаючыся з рознымі народнасцямі, Мікалай Пржавальскі назіраў іх жыццё, побыт і норавы. Даў характарыстыку розных плямёнаў манголаў, тангутаў,

*Аляксандр Ваейкаў (1842–1916) — кліматолог і географ, заснавальнік кліматалогіі ў Расіі. Даследаваў узаемасувязь клімату з іншымі кампанентамі прыроды, распрацаваў класіфікацыю рэк паводле гідралагічнага рэжыму.

**Геалогію Цэнтральнай Азіі пазней вывучаў іншы беларус, Кароль Багдановіч (1864–1947) з Віцебскай губерні, прафесар Пецярбургскага Горнага інстытута, які ў 1919 годзе, уцякаючы ад большавіцкага тэрору, эміграваў у Польшчу.

тыбетцаў, кітайцаў, дунганаў, цюркаў, кіргізаў і калмыкаў Цянь-Шаня. Занатаваў цікавыя легенды і факты пра вераванні. Уклад даследніка ў сусветную этнаграфію ўяўляе значную цікавасць.

У свае справаздачы Пржавальскі ўстаўляў цэлыя старонкі з характарыстыкай рэльефу, клімату, фаўны, флоры і насельніцтва буйных рэгіёнаў. Гэтая каштоўная асаблівасць давала агульнае ўяўленне пра Цэнтральную Азію. Справаздачы аб першых дзвюх вандроўках не ілюстраваныя, бо тады яшчэ не рабілі партатыўных фотаапаратаў. З трэцяга падарожжа ў справаздачы ёсць малюнкi Рабароўскага, а з чацвертага — ужо шмат фотаздымкаў ландшафтаў і тубыльцаў, што вельмі павялічвае яго значэнне. Акрамя таго, аўтар падае падрабязнасці ўсіх асаблівасцяў рыштунку, якія спрыялі паходнаму жыццю і поспеху экспедыцыі, — “інструкцыі” з асабістага досведу былі карысныя для наступных даследнікаў тых суровых краёў.

Пржавальскі здзейсніў чатыры экспедыцыі ў Цэнтральную Азію: Мангольскую (1870—1873), Лабнорскую і Джунгарскую (1876—1877) і дзве Тыбецкія (1879—1880, 1883—1885). Прайшоў пехатой, на конях і вярблюдах 33 тысячы кіламетраў па цяжкапраходных пясчаных пустынях і па “самых смяротных” горных дарогах і камяністых цяснінах на вышыні 3 000—4 000, а часам да 6 000 метраў. Агулам правёў у падарожжах амаль дзесяць гадоў.

Ён не толькі ўпершыню даследаваў і даў апісанне прыроды Цэнтральнай Азіі. Ён адкрыў некалькі хрыбтоў і катлавін у горных сістэмах, вызначыў паўднёвыя межы Тыбецкага нагор’я, быў першым даследнікам вытокаў вялікіх кітайскіх рэк Хуанхэ і Янцзы, упершыню даследаваў азёры Лабнор і Кукунор, паклаў пачатак вывучэнню клімату Цэнтральнай Азіі, апісаў шэраг невядомых раней жывёл і сабраў першыя звесткі аб этнаграфіі Цэнтральнай Азіі. Ён паказаў на сувязь Тыбецкіх гор з Трансгімалайскімі. Даследаваў пустыні Гобі, Усходняга Туркестана. Агулам кажучы, Пржавальскі адкрыў для навукі шляхі ў Цэнтральную Азію, і гэта адзначылі акадэміі навук, геаграфічныя ды іншыя вучоныя таварыствы розных краін! Загадкавая нутраная Азія, якая з даўніх часоў цікавіла географіў і спа-

раджала розныя гіпотэзы і спекуляцыі, перастала быць таямніцай.

Цікавымі ёсць асаблівасці працы Пржавальскага, якія тлумачаць і асобу, і папулярнасць даследніка. Ён не абмяжоўваўся апісаннем свайго матэрыялу, што было характэрна для падарожнікаў XIX стагоддзя, — ён выступаў як адукаваны географ, выдатна абазнаны ў навуковай літаратуры. Адсюль цяга да як мага большай дакладнасці і пошукаў прычыннасці, да абагульненняў і высноваў, да прапаноў, калі гэта датычыла пытанняў гаспадаркі, побыту, гандлю. У галоўнай сваёй задачы — вывучэнні прыроды — ён паказаў сябе тонкім назіральнікам і бліскучым даследнікам.

Вядомасць Пржавальскага тлумачыцца і яго выдатнымі літаратурнымі здольнасцямі. Замалёўкі прыроды, дарожныя прыгоды, радасці і засмучэнні, выпадкі на паляванні эмацыйна афарбаваныя індывідуальнасцю аўтарскага ўспрымання. Асаблівая пісьменніцкая манера, шчырасць, прастата апісання экспедыцый або выкладу навуковых пытанняў зрабілі чытанне яго кніг не толькі займальным, але і дужа цікавым. Ёх адметная пабудова, калі ў адных раздзелах апавядаецца аб пройдзеных дарогах, а ў іншых — тэматычных — абагульняюцца нейкія геаграфічныя і этналагічныя матэрыялы, стала звычайнай амаль для ўсіх яго паслядоўнікаў.

Пржавальскі сарваў арэол недаступнасці з вобразу Цэнтральнай Азіі. Мала таго, ён з першага кроку паставіў справу даследавання яе на салідны навуковы грунт. Яго пераемнікі давялі да канца навуковую заваёву гэтага краю, якую ён пачаў і вёў так доўга і так бліскуча! У гісторыі геаграфічных адкрыццяў усіх вядомых падарожнікаў адорваюць эпітэтамі “выдатны”, “славуты”, “знакаміты”, “цудоўны”, але толькі аднаго Мікалая Пржавальскага называюць *геніяльным*.

З ЗАДАННЕМ ГЕНЕРАЛЬНАГА ШТАБА

*Вайсковы выведнік як “вялікі сябар кітайскіх працоўных” * Залаты век еўрапейскага імперыялізму * Удзел у Вялікай Гульні * Прыхільнік асаблівай місіі Расіі ў Азіі * Каштоўныя звесткі для Генштаба * “Тут можна пайтарыць подзвігі Картэса” * Заклік да актыўнай палітыкі на Усходзе*

У лютым 1952 года, калі быў яшчэ жывы Сталін, кінарэжысёр Сяргей Юткевіч выпусціў каляровы фільм “Пржавальскі”. Прыгодніцкая стужка апавядала пра змаганне героя не толькі з суворай прыродай, але і з інтрыгамі рэакцыйных географаў, а таксама падступных манчжурскіх чыноўнікаў. Падарожнік быў паказаны вялікім сябрам прыгнечаных кітайскіх і карэйскіх сялянаў. Юткевіч успамінаў, што на пачатку здымкаў ён сустрэў сур’ёзнае прэрэчанне кітайскіх уладаў наконт самой тэмы фільма — яны не бачылі ў Пржавальскім гуманіста, для іх ён быў адно ворагам Кітая. Толькі пасля ўмяшання савецкага боку быў атрыманы дазвол на здымкі.

Кітайцы былі не далёкія ад праўды. Экспедыцыі Пржавальскага фінансавала Геаграфічнае таварыства, але сам ён падпарадкоўваўся Генштабу. Апісанні яго падарожжаў служылі матэрыялам і для магчымай ваеннай кампаніі ў межах Кітая ў перыяд напружанасці ў дачыненнях паміж Расейскай імперыяй і Цынскай дынастыяй.

Калі Пржавальскага ў 1887 годзе запрасілі ў спецыяльны камітэт па вывучэнні расейска-кітайскіх дачыненняў, ён выступіў за ваеннае далучэнне Усходняга Туркестана, Манголіі і Тыбета. А яго кнігі падтрымлівалі ідэю асаблівай місіі Расеі ў Азіі — бліскучы пры-

клад расейскай імперскай думкі канца XIX стагоддзя. Шматлікія біёграфы вывучалі яго ўклад у геаграфічную навуку, але ніхто не разглядаў яго як афіцэра, які актыўна ўдзельнічаў у вайскавай выведцы.

Цэнтральная Азія, незадоўга перад тым улучаная ў склад Кітая, была на еўрапейскіх картах тэга incognita. Улада Пекіна ў заходніх правінцыях імперыі была слабой, а буйное паўстанне мусульманскіх народаў у 60-х гадах XX стагоддзя яшчэ больш знісіліла яе. Пецярбург не быў простым назіральнікам цяжкасцяў Паднябёснай. Што праўда, доўгі час пасля Нерчынскай дамовы (1689) працяглая мяжа з Кітаем заставалася спакойнай. Калі ж Англія ў 1840-х гадах пачала галіцца на землі Цынскай дынастыі, Расея таксама заявіла пра свае прэтэнзіі і да 1860 года далучыла Амурскі і Усурыйскі краі. У тыя гады Расея і Англія былі ўцягнутыя ў халодную вайну на Усходзе, якую Кіплінг* назваў Вялікай Гульнёй.

Гульнёвае поле ляжала паміж расейскай Сібір'ю і брытанскай Індыяй, улучна з Персіяй і Афганістанам. Суперніцтва звышдзяржаў закранала і не нанесеныя на карту "Заходнія правінцыі" кітайскай імперыі: Усходні Туркестан, Манголію і Тыбет. Вялікая Гульня супала з важнымі пераменамі ў характары вайскавай выведкі Расеі. Яны былі вынікам эвалюцыі расейскай вайскавай думкі ў эпоху напалеонаўскіх войнаў, калі выявілася неадпаведнасць тапаграфічных картаў геаграфічным рэальнасцям. Да 30-х гадоў XX стагоддзя вайсковая геаграфія з'явілася ў навучальных праграмах Акадэміі Генштаба і нават на занятках у арміі.

Вялікая канцэнтрацыя вайскоўцаў у заснаваным у 1845 годзе Геаграфічным таварыстве не выпадковая — іхныя інтарэсы і інтарэсы географаў часта супадалі, і нідзе гэта не было так відавочна, як у Цэнтральнай Азіі. Калі Пржавальскі прапанаваў зрабіць здымку яе межаў, вайсковы міністр Расеі Д. А. Мілюцін неадкладна даў згоду. А каштоўныя звесткі Пржавальскага з першай экспедыцыі пра паўстанне мусульманскага насельніцтва (дунганаў) паблізу азіяцкіх межаў Расеі былі высока ацэненыя вайсковым міністэрствам: Пржа-

* Джозэф Рэд'ярд Кіплінг (1865—1936) — ангельскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі. Нарадзіўся і да 1898 года жыў у Індыі.

вальскі атрымаў чын падпалкоўніка, ордэн Св. Уладзіміра і гадавы аклад 600 рублёў.

Другая экспедыцыя мела яшчэ больш канкрэтную мэту. Вялікая частка Усходняга Туркестана ўсё яшчэ была ахопленая паўстаннем, і патрэбныя былі звесткі пра яго правадыра Якуб-бека. Пржавальскі сустрэўся з ім і адразу ж паслаў у Генштаб падрабязную запіску, дзе назваў кашгарскага царка прайдзісветам. І адзначыў, што тубыльнае насельніцтва вітае расейцаў: “Пагалоска пра ўціхамірванне нашымі Каканда і Кульджы пайшла далёка: дзікі азіят пачаў разумець, што ўлада Расеі — зарука спакою і дабрабыту”. Пржавальскі раіў далучыць Усходні Туркестан да Расеі. Аднак з ягонай парады не ўдалося скарыстацца — Якуббек неўзабаве памёр, і яго дзяржава хутка пала перад кітайскімі войскамі.

А. Н. Курапаткін, кіраўнік Азіяцкага аддзела Генштаба і беспасярэдні начальнік Пржавальскага, у дакладзе імператару пацвердзіў зацікаўленасць арміі ў выведцы пад час першай Тыбецкай экспедыцыі і ва ўмацаванні дачыненняў з Далай-Ламам. Курапаткін адзначыў, што такая палітыка можа адчыніць шляхі расейскаму ўплыву на ўсю нутраную Азію да самых Гімалаяў.

Эмісары Далай-Ламы пры падыходзе Пржавальскага да Лхасы вымусілі яго павярнуць назад. Аднак падарожнік усё ж здабыў інфармацыю пра кітайскую армію. І зноў вынікі экспедыцыі дужа задаволілі яе арганізатараў — Пржавальскі атрымаў дазвол на новае, другое, падарожжа ў Тыбет. Нягледзячы на шчодрое армейскае фінансаванне, яго камандзе зноў не ўдалося дасягнуць Лхасы. Тым не менш імператар прысвоіў Пржавальскаму чын генерал-маёра, як толькі той прыбыў у Пецябург.

Калі Пржавальскага прызначылі сябрам спецыяльнага вайсковага камітэта для абмеркавання кітайскіх праблем, ён выказаў свае погляды ў кнізе “От Кяхты до истоков Желтой реки” (СПб., 1888, с. 493–536). Аўтар жорстка крытыкаваў расейскую палітыку за празмерную пасіўнасць і двухвекавое паддобрыванне да Кітая*. З увагі на хісткае становішча кітайцаў у Манголіі і асабліва ва Усходнім Туркестане Пржавальскі

*Цікава, што ў савецкім перавыданні кнігі (1948), у часы добрых дачыненняў з Мао Цзэдунам, гэтыя старонкі былі выкасаныя.

не бачыў альтэрнатывы ваенным дзеянням. Ён быў імперыялістам у класічнай еўрапейскай традыцыі XIX стагоддзя: “Тысячы нашых салдатаў дастаткова, каб пакарыць усю Азію ад Байкала да Гімалаяў. Тут можна паўтарыць подзвігі Картэса”.

Пад час вайны з Турцыяй (1877—1878) у Расеі верылі, што гэты канфлікт цалкам апраўданы жаданнем хрысціян (балгараў, сербаў) перайсці пад уладу Раманавых. Пржавальскі, трымаючыся імперскай пазіцыі, даказваў, што тое самае справядліва і для жыхароў Цэнтральнай Азіі, якія “песцыць надзею зрабіцца падданымі Белага Цара, імя яго нароўні з Далай-Ламам з’яўляецца ў вачах азіяцкіх народаў у арэоле чароўнай магутнасці”.

Як і шмат хто з яго сучаснікаў у Заходняй Еўропе, Пржавальскі меркаваў, што выконвае місію цывілізатара, але выказваўся па-вайскаваму: “Штуцэрная куля і наразная гармата прыносяць сюды асновы цывілізацыі, якія іншым шляхам, магчыма, яшчэ доўга не трапілі б у скамянелы парадак сярэднеазіяцкіх ханстваў”.

У вайсковым міністэрстве хапіла разважлівасці ігнараваць найбольш рэзкія заявы падарожніка, і яго запіскі клалі “пад сукно”. А на тэлеграму Пржавальскага з Каракола, дзе сцвярджалася, што кітайскі Туркестан гатовы ўзняцца супроць Пекіна, Аляксандр III, паводле ўспамінаў вайсковага міністра Ванюскага, суха заўважыў: “Я сумняваюся ў карысці гэтага далучэння”.

Тым часам гэтыя ідэі прыкметна ўплывалі на расейскую адукаваную публіку і дапамагалі такім чынам забяспечыць абгрунтаванне пазнейшага ўмяшання ў справы Кітая. Канец XIX стагоддзя быў залатым векам еўрапейскага імперыялізму, калі вялікія дзяржавы (Брытанія, Францыя, Германія, Італія) супернічалі за ўладанні ў Афрыцы. У Расеі не было інтарэсаў на “чорным кантыненте” — усе яе намеры былі скіраваныя на Азію. І было б дзіўна, каб прапановы Пржавальскага не падзялялі яго расейскія сучаснікі. Спадчына славутага падарожніка пакінула глыбокі след у палітыцы Расеі на Далёкім Усходзе.

Міністры яго часу праводзілі ў дачыненні да Паднябёснай асцярожную палітыку. Аднак наступнае пакаленне паказала сябе значна больш успрымальным да ідэяў актыўнай усходняй палітыкі, што і спрычынілася да расейска-японскай вайны 1904—1905 гадоў.

АРЛУ І Ў ЗАЛАТОЙ КЛЕТЦЫ СУМНА

*Фанатычная любоў да вандравання * “У пустынях ёсць праўдзівая каштоўнасць — свабода” * Непраўны мізантроп? * Стаўленне да жанчын * Ці варта разбірацца ў жыцці, якога пазбягаеш? * Хібы характару * Бацькоўскі клопат пра таварышаў і блізкіх людзей * У імкненні да мэты — сапраўдны ваяр!*

Мікалай Пржавальскі быў закаранелым бадзягам, аселае жыццё для якога — катарга. Аніякая небяспека, аніякія нягоды не маглі знішчыць у ім заўзятага вандроўніка; наадварот, гэтая неспатольная жарсць расла і мацнела. Ён з жахам думаў аб старасці, якая прымусіць яго сядзець дома, і не раз выказваў жаданне... памерці ў пустыні. У водгуках падарожніка пра Азію гучыць пачуццё, як у песні малойчыка, што ідзе ад людзей “у чыстае поле і цёмны лес”. На схіле свайго жыцця ён успамінаў: “Сум і нудота абымаюць мяне кожнага разу, як пройдуць першыя парывы радасці пасля вяртання на радзіму. І чым далей бяжыць час сярод будзённага жыцця, тым больш і больш расце гэты смутак, як быццам у далёкіх пустынях Азіі засталося штосьці незабыўнае, дарагое, чаго не знайсці ў Еўропе. Дальбог, у такіх пустынях ёсць праўдзівая каштоўнасць — свабода. Што праўда, дзікая, але затое амаль поўная. Падарожнік становіцца там цывілізаваным дзікуном і карыстаецца шырокай вольнасцю жыцця дзікага, навукай і ведамі жыцця цывілізаванага. Прытым самое падарожжа для чалавека дужа прывабнае штодзённай зменай уражанняў, багаццем навіны, усведамленнем карысці для навукі. Цяжкасці ж фізічныя, калі яны мінулі, проста забываюцца, а радасныя хвіліны поспехаў і шчасця яшчэ мацней ва ўспамінах адцяняюцца”*.

*Пржевальский Н.М. Автобиография // Русская старина. 1888. № 11.

Мала знойдзеца людзей, гэтак захопленых сваёй справай, як Пржавальскі. Падарожжа ў поўным сэнсе слова было яго стыхіяй. Здароўе, што слабела пры асёлым жыцці, папраўлялася і ўмацоўвалася ў пустыні. Любоў да незалежнасці і свабоды знаходзіла поўнае задавальненне ў паходных умовах; заўзяты паляўнічы, ён і жадаць не мог большага раздолля. А прага карыснай дзейнасці наталялася ўсведамленнем вялікіх і плённых вынікаў экспедыцый.

Здавалася б, гэтак шмат зрабіўшы для цывілізацыі, чалавек павінен цаніць яе даброты. Аднак Пржавальскі ставіўся да іх вельмі скептычна. У Азіі з карабінам у руцэ ён быў абаронены ад усялякай абразы і ашукі. І чым больш расла яго прывязанасць да пустыні, тым мацней разгаралася нянавісць да цывілізацыі. У канцы свайго жыцця ён ужо не мог без агіды гаварыць аб распусным жыцці цывілізаванага грамадства. Не аднойчы ў салоне якога-небудзь пецярбургскага вяльможы з жалем успамінаў нялёгкае, алевольнае жыццё з сваімі афіцэрамі і казакамі. Там была свабода, тут пазалочаная няволя; ён штотраз пераконваўся, што чалавеку з душой і сэрцам цяжка жыць у цывілізаваным грамадстве.

Між тым яму грэх было скардзіцца на несправядлівасць грамадства. Ягоная дзейнасць была ацэненая хутка і па заслугах. З першай жа экспедыцыі ён стаў прызнаным аўтарытэтам расейскіх падарожнікаў. Урад, вучоныя, публіка аднадушна імкнуліся выказаць яму сваю пашану. Стаўленне заходніх вучоных было гэтакое самае: ягоныя кнігі перакладаліся на замежныя мовы і выклікалі захапленне, ангельцы ставілі яго вышэй за свайго Лівінгстана, немцы — вышэй за свайго Гумбальта*. На ўласным прыкладзе ён мог бы пераканацца, што чалавеку “з душой і сэрцам” можна жыць і працаваць у грамадстве. Але, як той казаў, арлу і ў залатой клетцы сумна — у рамках цывілізаванага грамадства ён адчуваў сябе як рыба, выкінутая на бераг.

Гідзячыся аселага жыцця ўвогуле, Пржавальскі асабліва ненавідзеў яго найвышэйшую праяву — горад.

*Обручев В. А. Николай Михайлович Пржевальский // Наша страна. 1938. № 5. С. 23—24.

Яшчэ ў Смаленскай гімназіі ён усяляк імкнуўся ўцячы за горад і паблукі па лясках і лугах. Потым, паміж экспедыцыямі, калі яму даводзілася падоўгу жыць у Пецярбурзе, ён адчуваў сабе няшчасным. Яго жалезны арганізм, што лёгка пераносіў самыя катаржныя ўмовы вандроўнага жыцця, слабеў у гарадской задусе і цеснаце: тут чапляліся да яго галаўныя болі. Мітусня раздражняла і прыгнятала яго. У 1875 годзе ён пісаў Пяўцову*: “Ты ўявіць сабе не можаш, як агідна мне жыць у гэтай праклятай турме”, маючы на ўвазе Пецярбург.

Змушаны па некалькі гадоў хоцькі-няхоцькі жыць у такіх умовах, ён стараўся наладзіць сабе жылло, якое хоць неяк нагадвала б азіяцкія нетры. Маёнтак Слабада асабліва падабаўся яму тым, што знаходзіўся за 80 вёрстаў ад чыгункі. Абкружаны балотамі і барамі, у бездараж ён месяцамі быў адрэзаны ад людзей. Пржавальскі наагул намерваўся пасяліцца дзе-небудзь у прыгор’і Цянь-Шаня.

Аднак, бэсцячы цывілізацыю, ён зусім не меў прыхільнасці да тубыльцаў або простага людю. Ён быў упэўнены, што для поспеху далёкага і рызыкаўнага падарожжа ў Азію неабходныя тры “праваднікі”: грошы, карабін і нагайка. Грошы — таму што абарыгены занадта карыслівыя, карабін — як найлепшая гарантыя асабістай бяспекі, нагайка — бо мясцовае насельніцтва, вякамі выхаванае ў дзікім рабстве, прызнае толькі грубую сілу. Найлепшай ацэнкі нашага героя заслужылі манголы. Аднак, з ягонага гледзішча, яны таксама мелі хібы: абмежаваныя разумовыя здольнасці, лянівы і апатычны склад характару, баязлівасць і крывадушнасць.

Ягоныя водгукі аб расейскіх сялянах не менш катэгарычныя: “просты народ разбэшчаны дазвання”, “п’янства і ашуканства — нармальны стан маральнасці”, “сумленнасць і цвярозасць — рэдкія выняткі”.

Наагул, калі прыняць за чыстую манету яго меркаванне пра людзей, можна падумаць, што маем справу з неппраўным мізантропам. Таварыства афіцэраў і

* Міхаіл Пяўцоў (1843–1902) пасля смерці Пржавальскага працягваў даследаваць Цэнтральную Азію. Ягоным імем названы ледавік Мангольскага Алтая. Вынайшаў спосаб вызначэння геаграфічнай шыраты па зорках, таксама названы ягоным імем.

юнкераў у Варшаве для яго — карцёжнікі і п'яніцы, кітайцы ў Пекіне — махляры, а еўрапейцы — “страшэнныя нягоднікі”, уся Азія — “гніль”, наш час — “скрозь распусны”, цывілізаванае грамадства — “мярзоцце”, ды і мужык “разбэшчаны дазвання”. Амаль паводле Гогаля: “Увесь горад махляр, адзін пракурор прыстойны чалавек, ды і той, праўду кажучы, свіння!”

Больш за ўсё не любіў ён жанчын, называў іх фантазёркамі, якія займаюцца толькі пляткарствам. І пазбягаў іх. Аднаго разу ў Мікалаеўску-на-Амуры калега папрасіў яго даваць урокі геаграфіі сваёй дачцэ. Пржавальскі адмовіўся, падараваўшы, аднак, дзеўчыне свой падручнік з брутальным надпісам “Зубры, пакуль не вызубрыш”. Жаніцьбу называў ён пятлёй і старанна высцерагаўся яе, мяркуючы, што прафесія падарожніка не дае на гэта права: “Я пайду ў экспедыцыю, а жонка будзе плакаць; браць жа баб’ё з сабой не магу... Калі прыйду з апошняй экспедыцыі, буду жыць у вёсцы, хадзіць на паляванне, лавіць рыбу і распрацоўваць свае калекцыі. Са мною ж будуць жыць мае верныя старыя салдаты”.

Зразумела, нельга надаваць сур’ёзнага значэння гэтым выказванням знакамітага падарожніка. Яны вынікалі, відавочна, з гарачлівага характару — заўважаючы штосьці благое ў тым ці іншым асяроддзі, ён, нядоўга думаючы, агулам пляжыў яго ўшчэнт. Ставіцца ж памяркоўна, разважліва да складаных з’яваў грамадскага жыцця ён не лічыў патрэбным з прычыны самаўпэўненасці, уласцівай моцным натурам. Дый ці варта яму было разбірацца ў тым жыцці, якога ён усяляк пазбягаў? Пустыня, бязмежны прасцяг і жыццё, поўнае небяспекі і прыгодаў, — вось стыхія, у якой Пржавальскаму дыхалася лёгка і вольна. “Прастора ў пустыні — вось пра што я дзень і ноч летуценю. Дайце мне горы золата, і я не прадам за іх сваёй дзікай свабоды”.

Катэгарычныя водгукі не заміналі яму, аднак, быць добрым, гуманым, прыветным і роўным у дачыненнях з людзьмі. Яго стаўленне да таварышаў па экспедыцыях было проста выдатнае. Ён, што праўда, ніколі не даваў ім паблажкі, і дысцыпліна панавала бязлітасная, але ён умеў узбуджаць у іх самаадданасць і руплівасць. Яскравы прыклад справядлівага гуманізму!

З заканчэннем чарговай экспедыцыі яго стасункі з спадарожнікамі не перапыняліся. Ліставаўся з імі, пабацькоўску клапаціўся, памагаў грашыма і парадамі, стараўся вывесці ў людзі. Спадарожніка па Усурыйскім краі Ягунова ён вучыў геаграфіі і гісторыі, уладкаваў у Варшаўскую юнкерскую навучальню. Рабароўскага сваім коштам рыхтаваў да паступлення ў Акадэмію Генштаба.

Збіраючыся дзе-небудзь у Кяхце ў чарговы паход, завалены клопатам па самую завязку, ён знаходзіў час пасылаць блізкім людзям падарункі і розныя “ўцехі”. Не маючы сваіх дзяцей, ён прывязаўся да аднаго хлопчыка-сіраты, сына суседа па маёнтку, клапаціўся пра яго, як бацька, браў да сябе на лета, песціў яго, вадзіў з сабой на паляванне, рупіўся пра маральнае выхаванне. Але разам з тым быў строгім і патрабавальным. Перад ад’ездам у экспедыцыю прасіў свайго знаёмага: калі будзе ленавацца ў навуцы — “лупцаваць і лупцаваць”.

Пазбягаючы шумнага грамадскага жыцця, Пржавальскі не любіў, аднак, і поўнай адзіноты. Кола блізкіх, верных людзей, што прызнавалі ягоны аўтарытэт, было для яго амаль неабходнасцю, асабліва ў хвіліны адпачынку, якому ён аддаваўся, як і працы, напоўніцу. Пад адпачынкам ён разумеў абсалютнае адлучэнне ад усялякай кніжнай мудрасці, нават ад газет. І ў гэты час багатая яда да чатырох разоў на дзень, якая складалася з фруктовых квасаў, налівак, усялякай садавіны і цукерак у неверагодна вялікай колькасці, чаргавалася з паляваннем і рыбалкай. Завадатарам усіх заняткаў і забаваў — выездаў у лес з самаварам, паходаў на сенажаць, феерверкаў, наведвання пчальніка і частавання мёдам, купання і аблівання вадою, жартаў у вершах — быў Пржавальскі. Да камфорту ставіўся абыякава. Раскошы не любіў, рысакі і брововыя шынелі выклікалі ў яго агіду.

На пачатку сваёй кар’еры ён здабываў грошы нават картачнай гульнёй. Але патрэбныя былі яны не дзеля нажывы, а для падарожжаў. Калі ж з матэрыяльным забеспячэннем чарговай экспедыцыі пытанне развязалася, Пржавальскі пераставаў дбаць пра грошы.

Хібы яго характару — гарачлівасць, у нейкай меры нецярпімасць і дэспатызм — уласцівыя людзям моц-

ным, быццам самой прыродай прызначаным дамінаваць над іншымі. Суворая школа, якую ён прайшоў, змаганне, якое яму давялося вытрымаць, грубае і п'янае асяроддзе, у якім ён правёў сваю маладосць, маглі толькі ўзмацніць гэтыя недахопы.

Спосабы фізічнага прымусу — кулаком, нагайкай і карабінам, якія сяды-тады практыкаваліся ў падарожжах, выклікалі часам дакор на яго адрас. Ды ўжываў ён іх толькі ў крайніх выпадках і не з прычыны лютасці, а таму што ад такіх захадаў, паводле яго глыбокага пераканання, залежаў поспех справы. Заўважым, дарэчы, што амаль усіх знакамітых падарожнікаў папракалі ў жорсткасці. Але няхай хто-небудзь яшчэ дакажа магчымасць ажыццявіць тысячакіламетровы паход сярод падазронага, а часцей проста варожага насельніцтва, калі жменька вандроўнікаў не стане падобнай да натапыранага вожыка, гатовага накалоць лапы і вялікаму зверу. У экспедыцыях Пржавальскага сапраўды панавала жорсткая вайсковая дысцыпліна. Аднак у тых неверагодна цяжкіх і небяспечных умовах інакш, відаць, было нельга. Дый сам ён быў вайсковым чалавекам.

Смеласць Пржавальскага-падарожніка ўражвае, гэты чалавек у сваім імкненні да мэты быў сапраўдным ваяром. Яго выдатнымі экспедыцыямі можна толькі захапляцца, глядзець на іх з глыбокай павагай, вучыцца па іх. На яго не дзейнічала пыкельная гарачыня ў пустыні, яго не палохалі пыльныя буры, яго не маглі спыніць лютыя маразы. Ён заўсёды быў спакойны, наўздзіў вытрыманы, нястомны, а часам проста бязлітасны да сябе. Пры гэтым яго выдатнай асаблівасцю былі незвычайная арганізаванасць, акуратнасць і дакладнасць у працы.

Свае цудоўныя калекцыі ён падараваў Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук. Значныя грошы за лекцыі заўсёды ахвяраваў на дабрачынныя мэты. Выдаваў дапамогу і пенсіі маці, дзядзьку, няньцы, памагаў блізкім сябрам, прыхільцам і шмат каму яшчэ, хто ў гэтым меў патрэбу. Шчодрасць Пржавальскага была агульнавядомая.

Унікальная адметнасць асобы Пржавальскага давала падставу для розных легендаў і показак. Нават у XX стагоддзі на старонках замежнага друку хадзілі

прыдумкі, дзе яго называлі то “графам”, то “польскім вандроўнікам”. Пісалі і пра тое, што нібыта маці Сталіна здрадзіла вечна п’янаму мужу-шаўцу з знакамітым падарожнікам Пржавальскім. Апошнюю, беспрэцэдэнтную ў сваёй бязглуздасці, выдумку, на жаль, паўтарыла беларуская газета “Рэспубліка” (№ 122, 1993) у артыкуле “Пра тых, хто нарадзіў Гітлера, Херона, Сталіна і Банапарта: Сталін — сын Пржавальскага?!” “Правадыр народаў” нарадзіўся 21 снежня 1879 года (па новых звестках — 6 снежня 1878 года). А паводле пасмяротнага “Паслужнога спісу” Мікалая Пржавальскага ад 3 лістапада 1888 года можна зрабіць неаспрэчную выснову: у 1876—1881 гадах ён аніяк не мог быць на Каўказе. Гэтакія факты. А не легенды ці анекдоты. Што да “графскага” тытула, дык ён нічым не пацвярджаецца — дакументаў наконт гэтага няма, а пра “польскае” паходжанне і гаварыць не выпадае.

ПАСЛЯСЛОЎЕ

Імя Мікалая Пржавальскага стала вядомае сусветнай геаграфічнай навуцы пасля яго шырока-маштабных экспедыцыйных даследаванняў Цэнтральнай Азіі ў 1870—1885 гадах. Выдатны падарожнік і географ-натураліст яшчэ пры жыцці па праве ўвайшоў у пантэон сусветнай навукі. Яго творы выходзілі асобнымі тамамі, адзін за адным, неўзабаве пасля завяршэння кожнай экспедыцыі, і адразу ж перакладаліся на замежныя мовы.

У бальшыні выпадкаў падарожнік з'яўляецца толькі піянерам, што адкрывае для навукі невядомыя абшары і паказвае дарогу даследнікам-натуралістам; для яго самога навука нібыта не існуе. Гэтакія Генры Стэнлі, Дэйвід Лівінгстан ды іншыя. З усіх вядомых першаадкрывальнікаў толькі ў Пржавальскім шчасліва паядналіся абодва тыпы: адважны падарожнік-піянер і географ-натураліст.

Пржавальскі пахаваны, як ён і прасіў, на высокім усходнім беразе Ёсык-Куля, за 12 вёрстаў ад Каракола. Адсюль адкрываецца неабсяжная панарама з відам і на гэтае прыгожае горнае возера, і на вечнаснегавыя ланцугі Цянь-Шаня. На пабудову помніка царскі ўрад выдзеліў 125 тысяч рублёў. Быў абвешчаны конкурс, на які прыслалі ажно 89 праектаў. Найлепшым прызналі праект генерал-маёра А. А. Більдэрлінга і акадэміка-архітэктара І. Н. Шрэдэра. Афіцыйнае адкрыццё помніка адбылося 26 чэрвеня 1894 года. На глыбе граніту, увянчанай арлом з аліўкавай галінкай у дзюбе, просты надпіс: “Мікалай Міхайлавіч Пржавальскі, першы даследнік прыроды Цэнтральнай Азіі”.

Пасля смерці падарожніка сядзіба перайшла да ягонага пляменніка Уладзіміра Пржавальскага. Ён збырог тут усё, як было за гаспадаром. У 1898 годзе сядзіба стала запаведнай, без права падзелу паміж сваякамі. І здавалася, Слабада будзе доўга захоўваць дух вялікага вандроўніка. Але ў жніўні 1941 года акупанты спалілі дом. У 1964 годзе, да 125-гадовага юбілею Пржавальскага, сяло Слабада было перайменавана.

нае ў Пржавальскае, сяліба была адноўленая. Цяпер тут Дом-музей Мікалая Пржавальскага. З вялікай цяжкасцю збіралі экспанаты — сапраўдныя яго рэчы. Гісторыкі і рэстаўратары ўзнавілі яго працоўны кабінет — пакой з вокнамі ў сад. Абсталяванне строгае і простае: вялікі пісьмовы стол ля вакна, лампа з засняй, некалькі чучал птушак і жывёл, шкуры жывёл з Азіі — лабнорскага тыгра, тыбецкага мядзведзя, антылопы аронгі, архара. Справа ад стала — чучала рысі, здабытай у слабодскіх лясах, над дзвярыма — галава ваўка. На сцяне — вялікая карта маршрутнай здымкі, на якой захаваліся алоўкавыя пазнакі падарожніка; фотаздымкі Пржавальскага, вядомых расейскіх вучоных, сваякоў, ягоны прыжыццёвы партрэт, выкананы мастаком Н. Яшам у 1889 годзе, макет помніка на яго магіле і шматлікія медалі. Галоўная каштоўнасць кабінета — бібліятэка вучонага, кнігі з дароўнымі надпісамі аўтараў, з аўтаграфамі самога Пржавальскага; літаратура на расейскай, нямецкай, французскай мовах. Настольнымі дапаможнікамі яго былі “Кніга” Марка Пола (1298) выдання 1873 года і “Статистическое описание Китайской империи” (1842) айца Якінфа (Н. Бічурыйна).

Уклад Пржавальскага ў сусветную геаграфічную навуку ацэнены па заслугах. Ён — ганаровы сябар Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук (1878) і Расейскага геаграфічнага таварыства (1880), ганаровы доктар заалогіі Маскоўскага ўніверсітэта (1881), ганаровы сябар многіх навуковых таварыстваў і вышэйшых навучальных устаноў Пецярбурга, Масквы, Екацярынбурга, Іркуцка ды інш. Падарожжы прынеслі яму і сусветную славу. Навуковыя працы Пржавальскага перакладзены на еўрапейскія мовы і ўвайшлі ў залаты фонд сусветнай геаграфічнай літаратуры. Высокія ўзнагароды ён атрымаў ад усіх вядучых устаноў свету (Лондан, Парыж, Берлін, Вена, Будапешт, Рым, Стэкгольм, Дрэздэн, Ляйпцыг, Франкфурт, Амстэрдам), якія ўшанавалі яго вучоным званнем ці абралі сваім ганаровым сябрам. Ён узнагароджаны залатымі медалямі геаграфічных таварыстваў Расеі, Францыі, Англіі, Германіі, Італіі, Швецыі, а таксама імянным Залатым медалём Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук (1886). Генерал-маёр М. Пржавальскі — ганаровы грамадзянін Пецярбурга і першы ганаровы грамадзянін Смаленска.

Яго імем названыя параход, горад Пржавальск на Ёсык-кулі (1889) і гарадскі пасёлак Пржавальскае ў Смаленскай вобласці, дзе вось ужо больш за 100 гадоў на крутым беразе возера Сопша існуе Дом-музей падарожніка; паблізу яго — санаторый імя Пржавальскага. Яго імем названыя таксама вялікі горны хрыбет у сістэме Кунь-Луня на Тыбеце, ледавік у паўночнай частцы Мангольскага Алтая, мыс на востраве Ётуруп на Курылах, мыс вострава Бэнэта на Алясцы, некаторыя віды жывёл і раслін, упершыню выяўленыя ім у экспедыцыях. На поўдзень ад Пржавальска, у асявой частцы хрыбта Ала-Тоа, размешчана самая высокая вяршыня — і ёй надалі імя нашага славутага суайчынніка. Расейскае геаграфічнае таварыства заснавала медаль і прэмію яго імя (1891), а ў 1946 годзе Геаграфічнае таварыства СССР — залаты медаль імя Пржавальскага. Яго імем названы вуліцы ў шмат якіх гарадах Расеі, а на радзіме — у Смаленску, Менску і Віцебску.

У Пецярбурзе, у Аляксандраўскім садзе каля Адміралцейства, на сродкі, сабраныя Геаграфічным таварыствам, Мікалаю Пржавальскаму ў 1892 годзе паставілі помнік. Мужчынскай гімназіі Смаленска (цяпер сярэдняя ордэна “Знак Пашаны” школа № 7) прысвоена імя Пржавальскага. Там дзейнічае школьны музей знакамітага вандроўніка, працуе клуб аматараў падарожжаў. У пасёлку Пржавальскае на Смаленшчыне з 1978 года стаіць гранітны бюст падарожніка (скульптар Г. А. Огнеў). Прыйдзе час, і помнікі Пржавальскаму з’явяцца і ў нашай краіне, ён заслужыў гэта ўсім сваім самаахвартным жыццём.

Калісьці, у гады сваёй маладосці, ён марыў пра паходы да вытокаў Белага Ніла. Але стаў славутым даследнікам Цэнтральнай Азіі. Бадай, ніводнае імя сярод падарожнікаў у дарэвалюцыйнай Расеі па сваёй вядомасці ў народзе не можа быць пастаўленае ў адзін шэраг з імем Мікалая Пржавальскага. Прычын таму некалькі: ён быў і першапраходцам, і навукоўцам, і таленавітым літаратарам. Яго кнігі знайшлі вялікую чытацкую аўдыторыю і ў Расеі, і далёка за яе межамі.

Пржавальскі стварыў вялікую школу падарожнікаў у Азію. Да яе наўпрост належаць Усевалад Рабароўскі, Пётра Казлоў, Міхаіл Пяўцоў, Рыгор Патанін, Рыгор і Міхаіл Грум-Гржымаілы, Уладзімір Обручаў

ды іншыя даследнікі, якія сталі годнымі пераемнікамі вялікай справы свайго настаўніка.

Сучаснікі параўноўвалі яго з ангельцам Дэйвідам Лівінгстанам. Звярталі нават увагу на пэўнае падабенства ў іхных лёсах. Лівінгстан, які быў першым даследнікам Цэнтральнай Афрыкі, сканаў паблізу возера Танганьіка. Пржавальскі, які быў першым даследнікам Цэнтральнай Азіі, памёр на беразе возера Ёсык-Куль. Менавіта цэнтральныя рэгіёны Афрыкі і Азіі заставаліся тады белымі плямамі на карце Зямлі. Абодва яны падалі першыя дакладныя звесткі аб прыродзе і насельніцтве вялізных абшараў гэтых мацерыкоў і праклалі туды шляхі для сваіх пераемнікаў. Але самі ангельцы ў гэтым параўнанні аддавалі перавагу Пржавальскаму.

Бясспрэчна адно: Мікалай Пржавальскі займае самае пачэснае месца сярод першапраходцаў другой паловы XIX стагоддзя. Больш за тое, зробленыя ім адкрыцці паставілі яго ў адзін шэраг з самымі вялікімі падарожнікамі за ўсю гісторыю сусветнай геаграфіі. Беларусы з поўным правам могуць ганарыцца сваім славутым суайчыннікам.

ПРАДМОВА	5
РАДАВОДНАЕ ДРЭВА	8
УЗГАДАВАНЫ СМАЛЕНСКОЙ ЗЯМЛЁЙ	13
КАЛІ РЫЗЫКА – ГЭТА ЖЫЦЦЁ	19
НА КАРТУ ПАСТАЎЛЕНА БУДУЧЫНЯ	26
У КРАЇ, ПОЎНЫМ ТАЯМНІЦАЎ	33
ВЫДАТНЫ ГЕОГРАФ І НАТУРАЛІСТ	48
З ЗАДАННЕМ ГЕНЕРАЛЬНАГА ШТАБА	54
АРЛУ І Ё ЗАЛАТОЙ КЛЕТЦЫ СУМНА	58
ПАСЛЯСЛОЎЕ	65

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

Серыя акадэмічная

Навукова-папулярнае выданне

ЯРМОЛЕНКА Валер

ЗА НЕБАСХІЛАМ СПЯКОТНАГА ТУРАНА

Мікалай Пржавальскі

Рэдактары *Зьміцер Санько, Вольга Высоцкая*. Макетаваанне *Наталля Апанасевіч*. Мастацкае афармленне *Віталь Катовіч*. Тэхнічны рэдактар *Алесь Дрыбін*. Карэктары *Марыя Кавальчук, Наста Качан*.

Падпісана ў друк 08.10.12. Фармат 84×100 1/32. Пап. афсетная. Гарн. літаратурная. Ум.-друк. арк. 3,51+0,78 укл. на крэйд. паперы. Ул.-выд. арк. 4.3. Наклад 750 паас. Замова № 51. Выдавец і паліграфічнае выкананне НВК “Тэхналогія”. ЛВ № 02330/0552516 ад 09.07.09. Вул. Ляўкова, 19. 220007, г. Мінск. E-mail: firm@tn.by, www.tn.by

Выйшлі з друку ў 1988–2012 гг.

Грыбоўскі В., Гапоненка В., Кісялёў У. Прафесар электраграфіі і магнетызму

Пра Якуба Наркевіча-Ёдку (1847–1905), адкрывальніка электраграфіі і бяздротавай перадачы электрычных сігналаў

Мархель У. Вяшчун славы і волі

Пра Уладзіслава Сыракомлю (1823–1862), выдатнага паэта-дэмакрата

Галакціёнаў С., Яцкевіч Г. Рыцар навукі з Нянькава

Пра Уладзіслава Дыбоўскага (1838–1910), таленавітага даследніка прыроды і фалькларыста

Арлоў У. Асветніца з роду Усяслава

Пра Еўфрасінню Полацкую (~ 1110–1173), беларускую асветніцу і рэлігійную дзяячку

Юхо Я. За вольнасць нашу і вашу

Пра Андрэя Тадэвуша Касцюшку (1746–1817), кіраўніка паўстання супраць маскоўскага панавання

Грыцкевіч В. Адысея наваградскай лекаркі

Пра Саламею Русецкую, знакамітую лекарку і падарожніцу XVIII стагоддзя

Процька Т. Эксперыментатар з Беластоцкай гімназіі

Пра Кароля Чаховіча (1832–1902), таленавітага вучонага-фізіка

Казбярук У. Светлай волі зычны звон

Пра Алеся Гаруна (1887–1920), выдатнага паэта, змагаара за незалежнасць Беларусі

Тарасаў С. Чарадзей сёмага веку Траяна

Пра Усяслава Чарадзея (1044–1101), аднаго з найславучейшых полацкіх князёў

Гусак А. Практычная механіка і “Мёртвыя душы”

Пра Мікалая Ястрэбскага (1808–1874), вучонага-інжынера, таленавітага літаратара

Саверчанка І. Канцлер Вялікага Княства

Пра Лева Сапегу (1557–1633), слаўтага палітычнага дзеяча, рэдактара Статута 1588 года

Бельскі А., Ткачоў М. Вялікае мастацтва артылерыі

Пра Казіміра Семяновіча (~ 1600–1651), вынаходніка шматступеневай ракеты

Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы

Пра Кастуся Астрожскага (1460–1530), слаўтага гетмана

Арлоў У. Прысуд выканаў невядомы
Пра Ігната Грынявіцкага (1856–1881), рэвалюцыянера-нарадавольца

Каханоўскі Г., Каханоўскі А. Руплівец нашай стара-светчыны

Пра Яўстаха Тышкевіча (1814–1873), заснавальніка беларускага краязнаўства

Дабравольскі В. Да ісціны — найпрасцейшым шляхам
Пра Васіля Ермакова (1845–1922), таленавітага вучонага-матэматыка

Гапоненка В. У пошуках гармоніі Сусвету
Пра Івана Ярکوўскага (1844–1902), таленавітага вучонага-фізіка

Юхо Я., Емяльянчык У. “Нарадзіўся я ліцьвінам...”
Перапрацаванае і дапоўненае выданне пра А. Т. Касцюшку

Процька Т. Даследчык таямніцаў свята
Пра Аляксандра Садоўскага (1859–1923), таленавітага вучонага-фізіка

Саверчанка І. Апостал яднання і веры
Пра Язэпа Ружскага (1574–1637), выдатнага пісьменніка, педагога і рэлігійнага дзеяча

Янушкевіч Я. Неадменны сакратар Адраджэння
Пра Вацлава Ластоўскага (1883–1938), выдатнага палітычнага і культурнага дзеяча

Ярмоленка В. За даляглядам Айкумены
Пра Івана Чэрскага (1845–1892), славуэта географа і падарожніка

Гапоненка В., Кіштымаў А. Уладар гранічнага холаду
Пра Жыгімонта Урублеўскага (1845–1888), таленавітага вучонага-фізіка

Процька Т. Пакутнік за веру і Бацькаўшчыну
Пра Мітрапаліта Мельхісэдака (1876–1931), прыхільніка незалежнасці нашае праваслаўнае царквы

Чарняўскі М. Правадыр крылатых вершнікаў
Пра Яна Кароля Хадкевіча (1560–1621), славуэта гетмана

Болатаў А., Рыззеўскі Г. Ахвяруючы сябе Бацькаўшчыне
Пра Аркадзя Смоліча (1891–1938), знакамітага вучонага-географа і нацыянальнага дзеяча

Лебедзева В. Пуцявінамі змагання і пакутаў
Пра Палуту Бадунову (1885–1938), дзяржаўную і палітычную дзяячку

Сіцька З. Чалавек, які збіраў камяні

Пра Ігната Дамейку (1802–1889), геолога, мінералага, нацыянальнага героя Чылі

Чарняўскі М. Як пошуг маланкі

Пра Расціслава Лапіцкага (1928–1950), кіраўніка антыкамуністычнай моладзевай арганізацыі

Горбач А. Песняй даваў людзям радасць

Пра жыццё і творчасць выдатнага опернага спевака Міхася Забэйды-Суміцкага (1900–1981)

Гардзееў Ю. Рамантык эпохі Асветніцтва

Паказаны драматычны жыццёвы шлях Антона Тызенгаўза (1733–1785) – славутага рэфарматара эпохі Асветніцтва

Гапоненка В. Каралева дакладных навук

Пра Соф'ю Кавалеўскую (1850–1891) – таленавітага матэматыка і механіка, першай у свеце жанчыны-прафесара

Ярмоленка В. За небасхілам спякотнага Турана

Пра Мікалая Пржавальскага (1839–1888) – славутага падарожніка, першага даследніка Цэнтральнай Азіі

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

“Што за дзіўнае прозвішча?”

Узгадаваны Смаленскай зямлёю

Захапленне, перанятае ад дзядзькі

Армейская служба:
спадзевы і расчараванні

Гарэлки не піў і п'янства ненавідзеў

У экспедыцыю на Далёкі Усход –
сваім коштам

Возера Ханка – рай для арнітолага

У краі, поўным таямніцаў

Разбойніцкі напад

Ахаса – не для чужаземцаў

“У пустынях ёсць
праўдзівая каштоўнасць – свабода”

Ля вытокаў вялікіх кітайскіх рэк

“Пра вашыя подзвігі
я раскажу ўсяму свету!”

З заданнем Генеральнага штаба

Бераг Ісьык-Куля – апошні прытулак

ISBN 978-985-458-229-0

9 789854 582290